

Роми у пописима становништва Србије – између статистике и демографске стварности

Александар Кнежевић

Попис становништва, домаћинстава
и станова 2022. године

Србија
ПОПИС 2022

Београд, 2025.

Роми у пописима становништва Србије – између статистике и демографске стварности

Београд, 2025.

Попис становништва, домаћинстава и станова 2022. године

Роми у пописима становништва Србије – између статистике и демографске стварности

Издаје и штампа: Републички завод за статистику, Београд, Милана Ракића 5

Одговара: Бранко Јосиповић, в. д. директора

Аутор: др Александар Кнежевић

Рецензенти: др Горан Башић, др Милош Миленковић, др Даниела Арсеновић

Лектура: Јелена Савковић

Израда карата: Милутин Раденковић, Алекса Стевановић

Припрема за штампу: Одељење за развој, припрему и визуелизацију статистичких аутпута

Ова публикација објављена је уз финансијску помоћ Европске уније. За садржину ове публикације искључиво је одговоран Републички завод за статистику и та садржина нипошто не изражава званичне ставове Европске уније.

© Приликом коришћења података објављених у овој публикацији обавезно је навођење извора.

ПРЕДГОВОР

Републички завод за статистику објављује посебну тематску студију под називом „Роми у пописима становништва Србије – између статистике и демографске стварности“, аутора др Александра Кнежевића, редовног професора Географског факултета Универзитета у Београду.

За потребе израде ове аналитичке студије, која је базирана на резултатима Пописа становништва, домаћинства и станова 2022. године, али и на резултатима раније спроведених пописа у Републици Србији, Републички завод за статистику је, по посебним захтевима аутора, извршио додатну обраду пописне грађе.

Резултати Пописа 2022. и претходних пописа доступни су у електронској форми, на интернет страницама: stat.gov.rs и popis2022.stat.gov.rs. Пописи 2002, 2011. и 2022. нису спроведени на територији АП Косово и Метохија.

У Београду, 2025.

В. д. директора
Бранко Јосиповић

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	3
1. Увод	7
2. Методологија рада	9
3. Осврт на порекло и историјскодемографски развитаk Рома у Србији до почетка 19. века	13
4. Роми у пописима становништва Кнежевине и Краљевине Србије од 1834. до 1910. године	20
5. Могућности статистичких истраживања Рома између два светска рата	27
6. Методолошки оквир етнодемографских истраживања Рома у Србији: питања, проблеми и приступи	30
6.1 Питање динамике броја Рома у Србији	30
6.2 Статистичка варијабилност флотантних етничких група у Србији	34
6.3 Питање примене субјективног критеријума националне идентификације ромског становништва у редовним статистичким истраживањима	43
6.4 Обележје матерњег језика у етнодемографским истраживањима Рома у Србији	48
7. Демографске карактеристике Рома у Србији према резултатима Пописа 2022. године	54
7.1 Број и просторни размештај Рома у Србији	54

7.2	Компоненте популационе динамике Рома у Србији	60
7.2.1	Осврт на природно кретање Рома у Србији од 2002. до 2022. године	60
7.2.2	Основне карактеристике фертилитета Рома у Србији	65
7.2.3	Миграциони салдо Рома у Србији	69
7.3	Миграционе карактеристике Рома у Србији према резултатима Пописа 2022. године	70
7.4	Осврт на основне демографске структуре Рома у Србији	78
7.4.1	Полна структура Рома у Србији	78
7.4.2	Старосна структура Рома у Србији	80
7.4.3	Брачна структура Рома у Србији	85
7.4.4	Писменост и образовна структура Рома у Србији	88
7.4.5	Роми у Србији према економској активности	93
7.4.6	Конфесионална структура Рома у Србији	98
8.	Закључак	102
	РЕЗИМЕ	104
	SUMMARY	106
	ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ	108

1

Увод

Етничка структура становништва Србије формирана је под утицајем сложених историјских, антропогеографских, демографских, социокултурних и осталих друштвених околности који су током дугог периода директно или индиректно обликовали етнодемографске процесе. Диференцијални трендови популационе динамике у етнички хетерогеним друштвима одавно су примећени и квантификовани преко података званичне статистике, пре свега пописа становништва и виталне статистике. Међутим, статистички одраз етничких обележја становништва Србије често је под значајним утицајем тзв. недемографских фактора, међу којима се посебно издвајају проблеми методологије прикупљања, обраде и објављивања података о обележјима националне, језичке и конфесионалне припадности становништва. Зато свака интерпретација динамике промена етничке структуре становништва Србије захтева интердисциплинарне приступе и тумачења која се не могу заснивати само на дескриптивној статистици или методама и техникама формалне демографије. Ово је посебно важно јер је етностатистика континуирано укључена у званичне политичке дискурсе свих фаза новије државне историје Србије, почев од деветнаестовековног идеала националне државе, преко предратног концепта интегралног југословенског унитаризма, послератног социјалистичког модела „једнакости свих народа и народности”, па све до национализма као основног елемента модерног политичког мишљења и деловања.

Резултати свих досадашњих истраживања становништва према етничким обележјима указују на посебан опрез при употреби етностатистичке грађе изван демографије зато што некритичке и површне интерпретације података могу извршити непосредан утицај на неке од најбитнијих сегмената живота у сфери правног, политичког, економског и општег друштвеног положаја, не само припадника мањинских етничких група, већ и укупног становништва. Истовремено, значај статистичког исказа етничке припадности у званичним изворима података расте, чак и у оним друштвима у којима су примордијална схватања етничкост одавно напуштена, до те мере да се ова питања одавно не постављају – ни у пописима становништва, ни у виталној статистици (Kertzer & Arel, 2002; Simon, 2012). Супротно томе, етнодемографске специфичности становништва Републике Србије изводе се управо из података званичне статистике становништва, а квантитативну основу за извођење бројних показатеља популационе динамике и етничке структуре чине подаци пописа становништва. Међутим, примењена методолошка решења етностатистичке евиденције у готово свим спроведеним пописима становништва Србије остављају велики простор за различита тумачења демографских показатеља према националној, језичкој и верској припадности. Ово је посебно важно у ширем спектру друштвене стварности у којој су питања националног, језичког и верског идентитета нарочито изражена у јавној сфери друштвеног живота, али и нераскидиво уткана у правни и политички поредак. Почев од питања

суверенитета, људских права, дискриминације, коегзистенције, као и очувања различитости у наднационалним интеграцијама или мултикултуралним друштвима, национална, језичка и верска припадност становништва са једне, и правни поредак са друге стране, изнова се преплићу и међусобно одређују (Ђурић et al., 2014; Bašić, 2018).

Из наведених разлога често се јавља потреба за преиспитивањем досадашњих методолошких решења прикупљања ових података јер етнодемографске специфичности становништва Републике Србије најчешће показују да резултати званичних статистика не могу бити довољно поуздан индикатор стварних демографских процеса који су присутни код статистички варијабилних, тзв. флотантних етничких група чији књишки пример представљају Роми у Србији (Trnavčević & Knežević, 2022). Стога, проучавање Рома у Србији представља прави изазов етностатистици и етнодемографији због специфичности које произилазе из њиховог аутентичног културноисторијског наслеђа и менталитета. Од самог почетка развоја српске антропогеографске и етнологске школе Роми у Србији су били предмет детаљних проучавања, чему је велики допринос дао етнолог светског реномеа Тихомир Ђорђевић који је још 1902. године у Бечу одбранио (а годину дана касније и објавио) докторску дисертацију под називом *Die Zigeuner in Serbien: ethnologische forschungen*.

Роми у Србији су етничка заједница без политичко-територијалне организације, просторно дисперзни, демографски специфични и изразито флотантни при званичној етностатистичкој евиденцији, што узрокује отежано добијање квалитетних података неопходних за праћење демографских процеса. У пописима становништва Србије се још од 19. века, најчешће посредно и са неједнаким учинком, прати и нумерички исказује број Рома. У периоду између два светска рата, а према тадашњој методологији пописне статистике, становништво Краљевине СХС/Југославије исказивало је верску и језичку припадност, док је после Другог светског рата континуирано постављано питање о народносној, односно националној (у етничком смислу) припадности на основу кога је у свим каснијим пописима становништва исказан и директан број декларисаних Рома.

Статистички подаци о Ромима најчешће показују неочекиване и демографски необјашњиве вредности па се, приликом њихове интерпретације, о узроцима говори углавном у сфери нагађања; од утицаја укупног политичког и економског положаја, конфесионалне припадности (православни и муслимански Роми), могућности остваривања права, па све до утицаја дискриминације и етнонационалног опредељења у смеру већинског народа као јединог решења за неповољан егзистенцијални и укупни друштвени положај. И поред тога што су Роми етничка група чији припадници могу да изјаве ромски матерњи језик у пописима становништва Србије, већина добијених података показује значајне дисбалансе између броја декларисаних Рома и лица која су изјавила ромски матерњи језик у истом попису. Такође, опадање удела Рома који декларишу ромски матерњи језик последица је етничког прикривања у смеру већинског српског становништва о чему сведоче и подаци последњег спроведеног Пописа становништва, домаћинства и станова 2022. године.

Изражена статистичка варијабилност података пописне и виталне статистике о Ромима уноси оправдану сумњу у поузданост расположивих података и често приморава истраживаче на алтернативне методолошке приступе, опрез при интерпретацијама добијених резултата и додатну резервисаност при закључним разматрањима. Сви наведени разлози имају непосредан отежавајући утицај на праћење броја, популационе динамике и демографских структура Рома, што њихово етнодемографско проучавање чини сложенијим, али и занимљивијим. Добијени подаци о Ромима у Попису становништва, домаћинства и станова 2022. године такође потврђују изнесене тврдње, а довољно аргумената о релативној објективности етностатистике на примеру ромске популације у Србији нуде резултати који су представљени у овом раду.

2

Методологија рада

При постављању методологије рада на теми „Роми у пописима становништва Србији – између статистике и демографске стварности” било је неопходно обратити пажњу на више проблема, а нарочито на оне који се тичу доступности, поузданости и научне примењивости етностатистичких података о Ромима. У том смислу, резултати овог истраживања су представљени у неколико тематских целина од којих два аналитичка поглавља заузимају централно место. Једна од наведених целина се односи на методолошка питања, проблеме и приступе при демографским истраживањима Рома у Србији на основу података претходних пописа становништва Србије, док су у другој исказане демографске карактеристике ромске популације на основу података Пописа становништва, домаћинства и станова у Србији 2022. године.

Једно од првих питања односи се на дефинисање **просторног обухвата** истраживања које је за потребе овог рада представља територија Републике Србије. Прикази пописних података и демографских показатеља Рома у Србији су засновани пре свега на резултатима Пописа становништва, домаћинства и станова 2022. године према административно-територијалној подели која је важила на дан 1. јула 2022. године. Према важећој административно-територијалној подели Републике Србије (у складу са Уредбом о номенклатури статистичких територијалних јединица), Република Србија је подељена на регионе, области, општине и градове (карта 2.1), а резултати истраживања су у највећем делу исказивани на нивоу државе и региона, а у одређеним секвенцама и на нивоу области и општина.

Међутим, иако је фокус истраживања у овом раду демографска слика ромске популације према подацима Пописа становништва, домаћинства и станова 2022. године, треба нагласити да посматрање појава и процеса у више временских тачака представља основу за демографску анализу. Како није могуће донети релевантне закључке само на основу података добијених у једном попису становништва, методом упоредне анализе представљени су најзначајнији сегменти демографског развоја Рома у Србији у више међупописних интервала. Ово свакако има директне везе са просторним обухватом истраживања јер се директно добијени подаци послератне пописне статистике за целу територију Републике Србије могу континуирано пратити само за период 1948–1981. године (условно и до 1991. године за коју постоје само процене) због проблема са обухватом становништва на простору АП Косово и Метохија. Из тог разлога, детаљније су анализирани подаци о Ромима из последња три спроведена пописа у Републици Србији 2002, 2011. и 2022. године, док су демографске карактеристике Рома у Србији за период 1948–1991. дати само кроз општи преглед популационе динамике.

Карта 2.1. Подела Србије по регионима, општинама и градовима

Извор: <https://www.stat.gov.rs>, RZS, 2023.

У раду је коришћен и регионални приступ који подразумева да су одређене анализе и закључци дати на основу података исказаних на нивоу Републике Србије и њених статистичких региона, и то: Београдски регион, Регион Војводине, Регион Шумадије и Западне Србије и Регион Јужне и Источне Србије, без Региона Косово и Метохија.

Као основа за извођење закључака о демографским карактеристикама градске и сеоске популације Рома поштована је важећа типологија насеља, извршена према административно-правном критеријуму по којем се насеља деле на „градска“ (статус градског насеља одређиван је актом јединица локалне самоуправе) и на „остала“ насеља.

У смислу **временског обухвата** истраживања Рома у Србији методолошки приступ је подразумевао и анализе података у више међупописних интервала. Иако су најдетаљније обрађени подаци о Ромима из Пописа 2022. године, јасно је да је за разумевање демографских промена кључна одредница време. Након уводног дела у коме су (без дубљег упуштања у историографију) кратко размотрене историјскодемографске специфичности ромске популације, у раду је представљена и поједностављена демографска слика о Ромима у Кнежевини и Краљевини Србији коју је могуће је добити на основу само одређених резултата пописа и процена разних истраживача становништва Србије из овог периода.

Након осврта на могућности статистичких истраживања ромске популације у Србији у периоду између два светска рата, временски оквир истраживања је обухватио и период најинтензивнијег развоја статистике становништва Србије у коме је могуће континуирано и непосредно користити етностатистичке пописне податке, посебно оне који се односе на националну припадност становништва. У смислу државног континуитета, послератна статистика становништва у Србији се може поделити на два временска сегмента: период југословенске пописне статистике 1948–1991. године и период пописа спроведених у Србији од почетка 21. века до данас, односно у периоду 2002–2022. године. Демографске карактеристике Рома у Србији према подацима Пописа становништва, домаћинства и станова 2022. године исказне су у засебној целини која подразумева секвенцијалне упоредне анализе у односу на податке добијене из пописа 2002. и 2011. године.

У смислу коришћених **извора података** главни извор представљају резултати пописа становништва, али за одређене показатеље и подаци виталне статистике. За уводне историјскодемографске приказе Рома у Србији коришћени су и секундарни извори података који су до сада објављивани у различитим научним и стручним публикацијама из области историје, етнологије, антропологије, социологије, демографије, политикологије, географије и осталих наука и научних дисциплина.

С обзиром на то да је ова публикација намењена широј друштвеној јавности као целовита, стручна и научна информација, анализе и закључци су усмерени пре свега на општи приказ статистичке слике, демографских промена и тенденција у оквиру ромске популације од почетка 19. до првих деценија 20. века, па су у те сврхе размотрени резултати свих релевантних пописа становништва, с тим што су подаци анализирани само за она обележја код којих је постојала претпоставка задовољавајуће поузданости, односно упоредивости података.

Рад на овој теми је заснован, пре свега, на најновијим резултатима Пописа 2022. године који се односе на релевантне демографске и друге податке о ромској популацији. У појединим сегментима, где постоје објективни разлози, примењена је упоредна анализа са подацима из ранијих пописа за она обележја за која нису постојале посебне методолошке и друге тешкоће свођења података на регионални ниво. Због тога је за правилно разумевање и тумачење добијених резултата неопходно познавање основних методолошких објашњења која су део јединствене методологије прописане од стране Републичког завода за статистику, а практиковане у Попису становништва, домаћинства и станова 2022. године. У циљу обезбеђивања међународне упоредивости пописних резултата

методологија Пописа 2022. године усаглашена је са међународним стандардима, а нарочито са Препорукама Конференције европских статистичара за пописе око 2020. године.

У раду су коришћене опште научне **методе** као што су упоредни и картографски метод, методи засновани на логичким процесима анализе, синтезе и генерализације, док централно место у овом раду заузимају демографски и статистички метод.

У појмовном смислу је важно истаћи да се овај рад не бави идентитетским питањима, теоријским расправама о схватању појмова *етницитет*, *етнос*, *народ*, *нација*, као ни питањима категоризације националних мањина које су биле саставни део методолошких решења у пописној и виталној статистици од 1948. до 2011. године (етничке мањине, националне мањине, етничке заједнице, народности, националне заједнице). Због лакшег разумевања проблема истраживања демографских карактеристика флотантних етничких група у које спадају и Рома у Србији, у раду је најчешће коришћен појам *етничка група* као синоним за све етнонационалне, етноконфесионалне и етнокултурне модалитете, без сугестивне намере одређења његовог теоријског, правног и политичког значења.

3

Осврт на порекло и историјскодемографски развитак Рома у Србији до почетка 19. века

Роми представљају један од бројних примера архаичних и патријархалних етноса у Европи, а њихова историја представља занимљиву и сложену тему која је вековима била изван научне пажње, нарочито у оном делу који се односи на расветљавање етничке прошлости бројних етничких група, различитих или сличних демографских карактеристика, а које све заједно чине ромски етнос. Научна сложеност историјскодемографских истраживања Рома, између осталог се огледа и у мноштву извора који се базирају на узредно бележеним архивским подацима о бројним народима Азије и Европе који на различите начине говоре о животу, раду, традицији, култури и положају Рома у друштву. Постојбина Рома је тема која је научно почела да се расветљава у током 18. и 19. века, а на тим основама су настале прве хипотезе о земљи порекла (покрајина Кабул у данашњем Авганистану, односно Пенџаб на северу Индије) и миграционим правцима (ка средњој Европи преко Персије, Јерменије, Грчке, Египта и Сирије).

Ђурић (1987) наводи да се прва проучавања Рома везују за професора грчког језика у Лајдену Бонавентура Вулканијуса, а потом Алберта Кранца, Себастијана Минстера и остале. Даље помиње да је прву докторску дисертацију о Ромима под насловом *Dissertatio philosophica de Cingaribus* одбранио Јакоб Томазијус 1652. године у Лајпцигу, као и да постоје мишљења да је велике заслуге у расветљавању порекла Рома имао Јакоб Карл Христоф Ридигер чија књига је објављена у Лајпцигу 1782. године, као и мађарски свештеник Стефан Валиј који је током студија у Лајдену имао прилике да се сретне са студентима из Индије и запази да постоји велика сличност између ромског и индијских језика. Хајнрих Мориц Готлиб Грелман дефинитивно је отклонио сваку сумњу о пореклу Рома који је у књизи *Цигани*, која се појавила из штампе 1783. године, непобитно доказао да су Роми из Индије и да је ромски језик у најближем сродству са хиндустанским језиком (Ђурић, 1987: 15). Затим су се појављивала студиознија дела аутора попут Августа Фридриха Пота, Франца Миклошича, Михаела Жана де Гоје, Ежена Питарда, која су на основу разних лингвистичких, атрополошко-етнолошких, историјских и других метода потврђивала индијско порекло Рома у Европи. Када су у питању истраживања порекла, културе и традиције Рома у Србији, неоспорна је пионирска улога етнолога Тихомира Ђорђевића који је након свестраног истраживања одбранио докторску дисертацију у Бечу

1902. године, а годину дана касније и објавио под насловом *Die Zigeuner in Serbien: ethnologische forschungen*.¹

Упркос каснијим сазнањима, још увек се не може са сигурношћу говорити о прецизном времену досељавања, правцима миграционих кретања и насељавању Рома на европски континент јер је мало писаних извора, и то са врло оскудним и ограниченим информацијама. Први резултати у научном откривању порекла Рома приписани су лингвистима и филозофима који су утврдили да им је прапостојбина Предња Индија, покрајина Кабул, из касте Судра. Из земље матице су их покренули упади Монгола, тако да су прве веће миграције Рома биле према Персији и Јерменији, где су се прочули као добри рудари и занатлије (прерађивачи метала и музичари). Потом насељавају Месопотамију, а затим Египат, одакле доспевају у Византију и друге балканске земље. У исто време, друге циганске скупине и хорде су преко Сирије приспеле на Балкан и даље на север у земље Средње Европе (Вукановић, 1983: 14). Ова миграциона кретања показују да су Роми на простор данашње Србије долазили највероватније из два правца – са истока и југа.

У етничкој историји хорди, племена и многих народа на свету, углавном се разликују две врсте инвазија – мирне и завојевачке. У групу мирних инвазија спада инвазија Рома, започета у средњем веку, а завршена, углавном, крајем 19. века. Ова мирна инвазија, разним миграционим путевима, условила је њихово распрострањење кроз српске земље, а самим тим и постанак знатног броја оронима и хидронима са именом ромског етноса. За разлику од осталих мирних инвазија које су уродиле плодом стварања нових држава, народа и нација, ромска инвазија је успела да сачува свој етнос, убацујући се у етнички балкански плурализам, али до јединствене државотворности никада није дошло. Само се, у том погледу, у 14. веку помиње Цигански санџак као управна заједница и ништа више. Научно није разјашњено ни да ли је „пред почетак сеобе ромска етница већ била јединствено формирана или је реч о више сродних племена која су се с временом стапала у релативно хомогену етничку масу. Ове недоумице продубљују фрагментарни историјски трагови који воде порекло из византијских, персијских и арапских извора. Из делова сачуваних хроника може се наслутити да су постојале сасвим извесне цивилизацијске разлике међу досељеним ромским племенима, као и да су лако прихватили културне вредности средина у којима су дуже боравили. Још тада процес акултурације био је пријемчив за ромску популацију која је прихватала религију, језик, имена и обичаје староседелца" (Јакшић & Башић, 2005).

До сада су изречена многобројна, често противречна мишљења о времену појаве Рома у Европи. Иако нема поузданих података о поменима Рома у српским земљама од 12. до 14. века, постоје претпоставке да су били присутни само местимично. У балканске земље су долазили углавном из печалбарских побуда, насељавајући се најпре у градским насељима као занатлије и трговци. Њихови помени у 14. веку бележе се само по етнику имена Цигана, а сва остала обележја и одлике су узредна, као и њихова социјална једнакост са осталим становништвом сродне социјалне

¹ Значајне прилоге о Ромима у Србији дали су Татомир Вукановић у свом делу „Роми (Цигани) у Југославији“, Миленко Филиповић у низу наменских радова и монографијама о културним целинама и тематским студијама где се помињу Роми, затим Раде Ухлик у области изучавања ромског језика, Олга Зиројевић, Ђурђица Петровић, Петар Влаховић из области историје и етнологије, Рајко Ђурић чија се дела налазе на граници етнологије, фолклора, социологије и историје, а у новије време Владимир Мацура, Божидар Јакшић и Горан Башић који је из угла мултикултуралности оставио више прилога из области политичког, правног и општег друштвеног положаја Рома у Србији. Када говоримо о статистичким и демографским истраживањима чини се да је крајем 20. и почетком 21. века у извесној мери порастао интерес за проучавањем демографских специфичности Рома у Србији на научно заснованим аргументима. У том смислу се посебно издвајају прилози Владимира Станковића, Милутина Прокића, Руже Петровић и осталих чији радови су имали значајан утицај на каснија истраживања етнодемографских специфичности ромске популације.

припадности. У то време њихова присутност и бројно стање нису били масовни што је претпоставка и њихове делимичне асимилације и претапања у народе са којима су живели. У средњовековним византијским земљама, Роми се помињу још средином 9. века, али се „са сигурношћу може тврдити да су били познати у Византији средином 11. века, када се помињу у Цариграду” (Зиројевић, 1981: 225). У доступној литератури постоји хипотеза да су Роми у првој половини 9. века били многољудни на Блиском истоку, те да их је било око 27 000 у византијским земљама. Вукановић (1983) наводи да употреба знатног броја јерменских речи у свим дијалектима и говорима Рома у Европи указује на то да су Роми у Византију могли доћи из Јерменије, у којој су дуго живели пре него што су дошли из Персије, док грчке речи, које су такође у употреби европских Рома, наводе на закључак о њиховом дужем боравку у византијским земљама. Између 1289. и 1309. године помињу се у балканским византијским и српско-македонским земљама. Постоје мишљења и да су крајем 13. и почетком 14. века Роми били настањени на Крфу и у другим деловима Византије који су били у млетачком поседу, а у другој половини 14. века у јужним деловима Балканског полуострва. „Ова тврдња се доводи у везу са продором Османлија у Малу Азију, а затим њиховим преласком преко Галипоља (1352. године) у Европу. Даља турска напредовања према северу условљавала су покрете Рома који су се склањали на млетачке поседе на копну и острвима, и расељавали се по групама по још неосвојеним областима Балкана. Године 1325–1330. помињу се Цигани у Грчкој у Практикону манастира Ксиропотама на Атосу. Ту је забележено да Ана, кћи Лимоцервула, има мужа Циганина (Египћанина) што сведочи да су Роми у првој половини 14. века били становници-сталноседеоци балканских земаља и да су још тада склапали бракове са лицима друге етничке припадности. Судаћи по етнику Египћанин, потврђује се и теза да је једна струја Цигана у јужне балканске земље дошла из Египта, где су вероватно припадали коптској хришћанској цркви попут одређеног броја Етиопљана и Египћана” (Вукановић, 1983: 22).

О присутности Рома у средњовековној Србији за сада нема поузданих података. Међутим, с обзиром на чињеницу да се почев од 1362. године јављају у Дубровнику, као и у знатно каснијим турским пописима на простору данашње Србије, није тешко претпоставити да их је ту морало бити и у време које је претходило турским освајањима. Постоји претпоставка да је „један део дубровачких Цигана вероватно пореклом из Србије и Босне” (Petrović, 1976: 48), док постојање знатног броја Рома хришћана у каснијим турским евиденцијама недвосмислено указује на присуство њихових предака у Србији (Вукановић, 1983) наводи да „прва белешка о доласку веће циганске скупине у српске земље потиче из 1323. године, за време владавине српског краља Стефана Дечанског. Тада је једна артистичко-акробатска циганска група, која је бројала око двадесет чланова, посетила српско-македонске земље” (Вукановић, 1983: 23).

Турски пописи пореских глава, који су спроведени у току и непосредно после освајања српских земаља, не бележе Роме што наговештава могућност да су се склањали пред турском најездом у сигурнија подручја. Ипак, „од 1362. године јављају се у Дубровнику, док се две деценије касније бележе и трагови живота Рома у Загребу и Љубљани. Ритам јављања Цигана у дубровачким документима, односно концентрација података од седме деценије XV века дозвољава претпоставку да су се Цигани повлачили пред Турцима, исто као што су њихови преци из истих разлога дошли у Србију” (Petrović, исто), док постојање Рома хришћана у Србији према каснијим турским евиденцијама и пописима указује да су ту морали живети још пре турске најезде.

Према турским изворима, најстарији познати подаци о Ромима у Србији су из 1467/68. године, а односе се на Роме коваче тврђаве Ресави, као посебне социоекономске категорије тога времена (Зиројевић, 1981: 228). И каснија обавештења о Ромима ковачима у тврђавама окупираних Србије указују на то да су они, највероватније као и друге занатлије хришћани, по освајању тврђаве били преузети из војске Деспотовине и укључени у турски војни систем. Познати су пописи Рома у европском

делу отоманског царства, односно Цигана Румелије (1475. и 1522. године). Општа карактеристика ових пописа је да су вођени посебно и да су били фискалне природе, начињени као преглед сакупљеног харача тзв. неверничке џизије Цигана у Румелији. Иако мањкави, ови подаци су корисни утолико што показују да су у тврђавама Смедерево, Голубац, Ресава, Београд, Сврљиг и Козник „Цигани муслими” били претежно хришћани који су се налазили у процесу примања ислама. Petrović (1976) наводи да на то указује и запис у попису Видинског санџака 1478–1481. године уз тврђаву Сврљиг, који наводи Заједницу бравара која од раније врши службу у тврђави, где се именују тројица бравара, међу којима и Балдо Циганин. Уз њихова имена додато је да су „од раније били (на ову службу) притврђени...” (Petrović, 1976). Роми ковачи помињу се 1488. године и у тврђави Смедерево. Сви они су били хришћани, а у пореском погледу припадали су категорији муслема, која је имала повлашћени фискални статус, што значи да су заузимали и одговарајући социјално-економски положај у оквиру постојећег друштвеног слоја. Нешто више података о Ромима у тврђавама Србије постоји у турским пописима из 16. века.

Табела 3.1. Број Рома (Цигана муслема) у српским средњовековним тврђавама

Тврђава	Година	Број
Смедерево	1530/31	24
	1536	20
	1516	17
Ресава	Почетак двадесетих година петнаестог века	15
	1530/31	29
Козник	1516	18
	1530/31	32
Београд	1536	20
	1560	20
Кучајна	1560	29
Храм	Шеснаести век	6
Сврљиг	1565	1

Извор: Petrović, 1976: 49.

Дужности Рома у тврђавама биле су првенствено везане за ковачку делатност. На пример, у Смедереву су од 1513. године израђивали металне врхове за стреле. У попису 1536. године наводи се да су били дужни да кују ексере за државне лађе и да се уопште баве ковачким послом. Сви наведени послови захтевали су одређену стручност, занатску способност да се ураде на правилан начин. Чињеница да је османска држава задржавала Роме коваче у статусу војних занатлија у тврђавама доказ је да су били квалификовани да обављају дужности и задатке који су им били поверавани.

Ново раздобље у турским евиденцијама Рома, који се појављују под називима *Чингене*, *Чингане* и *Кипти*, започело је дефинитивним османским освајањем, и у тесној је вези са појавом њихових већих скупина у Србији. Уколико је у питању већи број, посебно када су били укључени у државне службе, одвојено су се бележили хришћани и муслимани. Из турских пописа се дознаје да су Роми били распрострањени по различитим деловима Србије, а основна разлика међу њима проистацала је из њиховог верског опредељења. Роми хришћани су плаћали све намете као и друго хришћанско

становништво, док су Роми исламске вероисповести уживали статус који су имали други муслимани. Међутим, то није био чест случај. Редовно су одвајани Роми муслимани од осталих муслимана. Роми су унутар насеља или тврђавских поседа чинили посебне џемате: *cemaat-i čingeneynan*, *cemaat-i kiptiyan* и ту су вероватно били стални становници – седеоци. И у турском попису Рома Румелије из 1522. године за ромске скупине, било да су стално насељене или не, користио се назив џемат. На подручју нишког кадилука помиње се и појам катун (*katuna*) као назив за ромску заједницу, а у неким деловима Шумадије се и данас под катунуом подразумева ромско село. Према тврдњама неких турских историчара, Роми су имали своју посебну организацију –цигански санџак (*čingene sancagi*) који није имао своју територију, већ је обухватао све Роме са подручја Румелије и из Истанбула, док се заповедник овог санџака називао цигански бег или цигански санџак-бег (*čingene beyi*, *čingene sancakbeyi*, *mir-i kiptiyan*) (Zirojević, 1976: 68; Зиројевић, 1981).

Према подацима из 1522. године, на подручју Румелије регистрована је 17 191 циганска кућа, од којих су 10 294 (60,0%) биле хришћанске. Релативна бројност Цигана на подручју Румелије вероватно је представљала и одређени демографски чинилац, а вођење посебних пописа Цигана наговештава да је турска држава за то морала имати нарочити интерес, исти или сличан као и за Влахе, Јуруке и друге етничке и социјалне групе, које су такође посебно пописиване, а чија је делатност била потребна за функционисање одређених државних механизма. У односу на Влахе, Јуруке и друге етничке групе, познати су чиниоци који су их сврставали у одређену категорију заједница потребних за испуњење неких интереса државе у задатом времену, а у складу са расположивим могућностима тих група. Другим речима, за војне циљеве Отоманског царства било је потребно вршити планску колонизацију опустелих освојених земаља, и то оним лако покретљивим становништвом које је могло да помогне на било који начин у остварењу војних циљева.

Почев од друге половине 15. века, Османлије су колонизовале Влахе у Србији, Јуруке у Македонији, Татаре и Јуруке у Бугарској, значи оне категорије становништва које су или од раније биле вичне војној служби, или су, традицијом својих активности и друштвеном организацијом, биле погодне да обављају војне или полувојне службе за рачун османске државе. Међутим, колонизација није имала само војни циљ, већ и демографско оживљавање опустелих земаља, те је вршено и насељавање Рома, људи вичних пословима око коња, ковачком занату и вештинама које су биле потребне освајачкој војсци и у миру и у рату. О томе сведочи и Канун о Циганима Румелије из 1530. године, у коме се наводи Одредба о сталноседачком циганском пребивању, везаном за одређене кадилуке и нахије, а уколико би напустили сталноседачки и прешли на чергарски начин живота, морали су бити пронађени и враћени у стари кадилук или нахију, уз казну због чергарења. Такође се налаже да Роми у Браничевској нахији и Смедеревском санџаку плаћају исто као и Власи, од куће по једну филурију (влашки порез). „Цигани филурџије” јављају се нешто касније и у Хомољу, а све ове одредбе, осим регулисања фискалних намета, за циљ имају утврђивање одређених занатских потреба и друштвене стабилности, која је сигурнија међу сталноседачким него чергарским циганским скупинама. Према попису Рома у Румелији помиње се више циганских кадилука и џемата (у Голупцу, Градишту, Крушевцу, Лесковцу, Млави, Нишу, Новом Пазару, Пироту, Лабу, Новом Брду, Призрену, Руднику, Сврљигу, Смедереву). Тако је, на пример, на подручју нишког кадилука у десет катуну било 292 обична и пет удовичких, циганских, муслиманских, хришћанских и мешовитих хришћанскомуслиманских домаћинстава (Petrović, 1976; Zirojević, 1976; Вукановић, 1983; Кнежевић, 2010; Радовановић & Кнежевић, 2014).

Роми су први пут пописани у Београду 1536. године, одвојено као Роми муслимани и Роми хришћани који су били концентрисани у верски различитим џематима. За Роме хришћанског џемата се сматра да су ту, највероватније, затечени, док је међу муслиманима било оних који су се населили од времена царских освајања, али и знатан број исламизираних (чији су очеви били хришћани, на пример, Јусуф

син Петка, Алија син Степана и други). Осим ковачких послова и послова у саставу градских посада, Роми су се бавили и другим занатима. Тако путописац Герлах 1573. године бележи да у Београду има прилично Рома који живе уз реку Саву, а француски хроничар Кикле 1658. године, описујући Београд, наводи да „Цигани, људи и жене, овде доиста пријатно играју и певају, уз пратњу свог ђеманета, врста виолине, затим неке врсте цимбала и своје тамбуре која је као гитара са пет жица“. О занатским способностима Рома вредно саопштење из 1660. године оставио је и турски путописац Евлија Челебија који је навео да „Цигани на обали реке Саве праве гвоздене столице које су уметнички израђене и мајсторски оковане, затим узенгије од гвоздених калаисаних шипака, маказе, сиџиме и букагије” (Zirojević, 1976; Вукановић, 1983). Да Роми живе поред Саве, записао је и Ортендорф 1663. године, као и да су живели на београдској Ади која је по њима касније и прозвана Ада Циганлија (овај топоним се први пут појавио на Боденеровој карти). Роми су, временом, живели не само поред Саве већ и у махалама које су се налазиле на крају данашње Скадарске улице, Скадарлије и зграде Скупштине Србије, затим у близини данашње Сремске улице и крају данашње Херцеговачке улице, где је била Циганска бара, око које су биле подигнуте рибарске колибе и черге, па се овај крај звао Циганка (Ђурић, 1987).

У каснијем периоду, забележених ромских кућа било је и у близини Варош-капије, на месту данашњег Топличиног венца и железничке станице, док је на улазу данашње улице Краљице Наталије била „циганска чесма”. Знатно касније, у 19. веку, Роми чергари су почели да настањују ширу периферију и околна београдска села Миријево, Мали Мокри Луг, Железник, Жарково, Рушањ, Кумодраж, Јајинце, Калуђерицу, Лештане, Вишњицу, Сланце, Кнежевац (Стојанчевић, 1974; Јакшић & Вашић, 2005).

Имиграциона струјања Рома у Србију, из Румуније, Босне и нешто слабије из Бугарске, интензивирани су у првој половини 19. века. Тако су и за дворске потребе кнеза Милоша узимани румунски Роми вешти „ашчилуку” (кувари), послуживању око трпезе и одгоју коња. „Бројне скупине Цигана, дошлих из Босне, насељавају се у Лозници, Крупњу, Љубовији, Шапцу, Малом Зворнику и суседним насељима поред реке Дрине. Сумњајући у поданичку исправност Цигана муслимана, на граници дринској према Босни, године 1835. наређено је од стране кнеза Милоша да се Цигани са тог подручја раселе у унутрашњост Србије” (Вукановић, 1983).

Под турском владавином однос према Ромима био је релативно толерантан, јер Роми нису трпели од прогона или угрожавања њихове етничке и културне самобитности. Међутим, та толеранција је била ограничена шире конфесионално, нису исто третирани Роми хришћани и Роми муслимани, као и конфесионално ускогруда, јер Ромима муслиманима није дозвољавано да користе муслиманске богомоље или гробља, а пописивани су и одвојено од осталих муслимана. Најуспешнији правнополитички положај у ромској прошлости везан је за Србију, чему је допринело њихово учешће у Првом српском устанку (1804), а које је у највећој мери одредило њихов општи положај под новом српском управом. Као што су делили судбину српских устаника у ратовању са Турцима, тако су заједно са њима делили и животне реалности у интервалима мира. У ослобођеној Србији Ромима су била призната сва права српских грађана: право на пуну личну слободу, на земљишну баштину, слободу вероисповести (исламске) и на поштовање обичаја и сопствене традиције. Пuna једнакост по српским законима и пред српским судовима била је велико социјално и цивилизацијско постигнуће, које ће бити прекинуто пропашћу устанка и повратком турске власти. И Србија кнеза Милоша ће, иако не тако радикално као у време Првог устанка, подржати прекинуту еманципацију Рома, изједначавајући их, Сретењским уставом из 1835. и Грађанским законом из 1844, са равноправним грађанима ондашње Србије (Стојанчевић, 1992).

Тек је истраживањем Рома у Србији, с почетка 20. века, извршена њихова класификација према пределима из којих су долазили. Тако су идентификовани *турски Цигани*, *бели Цигани*, *влашки Цигани* и *мађарски (немачки)*, *банаћански Цигани*. Турски Цигани су били дељени на српске (гаџикано) и муслиманске Цигане (коракане), код којих се уочавају разлике у обичајима, говору, организацији породичног живота и занимања. За српске Цигане се сматра да су се одавно доселили, док код муслиманских Цигана постоји памћење о времену насељавања. Међутим не наводи се када су се прве групе населиле у Србију и колика је временска дистанца између насељавања „српских” и „муслиманских” Рома, мада се помиње да су Роми у Србији живели још пре турске владавине. За беле Цигане се сматра да су се доселили из Босне, да су заборавили матерњи језик и да су муслиманске вероисповести. Влашки Цигани доселили су се из Румуније и распростирили се по североисточној Србији, али и по Банату, Славонији и Босни. За влашке Цигане није прецизно утврђено када су се населили у Србију, у којој су познати и под другим именима: Лунгурари (кашикари, коритарии), Урсаре (мечкари) и Лајеши (номади). Они су православне вере, са очуваним ромским језиком, али говоре и влашки и српски. Мађарски Цигани су повремено у групама долазили из Угарске, иако је њихов долазак у Србију стално забрањиван, а расписом од 1894. године и потпуно спречен (Влаховић, 1992; Јакшић & Вашић, 2005; Радовановић & Кнежевић, 2014).

У 15, 16. и 17. веку Роми су били присутни у свим областима данашње Србије, али после наведених пописа нема више поузданих података о њиховом бројном стању све до почетка пописне статистике у Кнежевини Србији у 19. веку.

4

Роми у пописима становништва Кнежевине и Краљевине Србије од 1834. до 1910. године

Обнављање српске државе захтевало је и организовану административну службу која је, између осталог, водила рачуна о бројном стању и кретању популације, њеним етничким карактеристикама и укључивању у друштвеноекономске токове. Тако се већ од 30-их и нарочито 50-их година 19. века развија државна статистичка служба која прикупља прве информације на основу којих се могу извести подаци и о припадницима етничких заједница у тадашњој Србији. Важно је поменути да је у Кнежевини Србији постојала значајна разлика у учешћу градског и сеоског становништва у укупном становништву, као и суштинска разлика у етничкој и конфесионалној структури градова и села. Тако је 1834. године свега 6,5%, а 1859. године 8,0% становништва Србије чинило градско становништво. Села су била углавном етнички хомогено српска, а градови изразито етнички хетерогени, јер, како наводи Вук Караџић „народ српски нема других људи осим сељака. Оно мало Срба што живи по варошима, као трговци... зову се варошани... Поред ових, градски елемент чинили су: Грци, Јермени, Цинцари, Јевреји и Цигани” (Радовановић, 1982). У погледу етничке шареноликости посебно је занимљив Београд, у коме су „Цигани после Другог српског устанка били бројнији од осталог инородног становништва, досељеног заједно са Турцима. Одржавали су се као најхомогеније, али као изоловане групе у посебним насебинама, циганским махалама. У београдском обштеству Цигани су представљали посебну пореску категорију и имали су свог 'циганског арачбашу', познатог Карађолу, који је у време кнеза Милоша скупио цигански арач” (Стојанчевић, 1974).

У Кнежевини и Краљевини Србији, у периоду 1834–1910. године, спроведено је укупно 16 пописа становништва² са просечним међупописним интервалом нешто мањим од пет година, што је био редак пример у Европи тог времена. Поред честих административно-територијалних промена, на квалитет добијених података у овом раздобљу су утицале и методолошке разлике од пописа до пописа, неједнаки временски интервали пописивања и динамичне друштвено-политичке околности под којима су спровођени пописи. Зато се добијени подаци одликују различитим степеном

² Односе се на Србију без њених јужних крајева и Војводине. Под јужним крајевима подразумевају се територије које су до балканских ратова биле под турском влашћу (Рашка област, тј. шест срезова бившег новопазарског и пљеваљског санџака, Косово и Метохија, Бујановачко-прешевски крај). За ове крајеве карактеристично је одсуство поузданих нумеричких података о становништву, све до Пописа становништва 1921. године. Пописни резултати за области Војводине које су до 1918. године биле у саставу Аустријске царевине, односно Аустроугарске двојне монархије, не обезбеђују податке о Ромима иако су постављана питања о народности и матерњем језику. Тако је у Попису становништва 1880. постављено питање о матерњем језику, које је пештански статистички уред формулисао као: „Матерњи језик – другим речима, језик који признајете као такав и којим говорите најбоље и најрадије”. Хрватски статистички уред је изменио ово питање и формулисао га као: „Који Вам је матерњи језик ако није хрватски или српски”, а у класификацију народности и језика унели су и буњевачки, далматински, илирски, босански, и то под збирном групом „остали и непознати језици” (Zavod za statistiku NR Srbije, 1953).

поузданости и упоредивости, чиме су демографска проучавања у овом периоду у знатној мери отежана. Ово се посебно односи на десет пописа становништва спроведених у Кнежевини Србији (1834–1874) које карактеришу „непрецизност и очигледност грешака, штурост обавештења која су прикупљана о становништву (нарочито до 1866. године), ограничена упоредивост и поузданост добијених резултата, настала као последица повремених подбачаја у обухвату, знатних разлика у броју обележја између пописа, необрађеност свих прикупљених обавештења, као и различити територијални нивои објављених резултата” (Радовановић, 2005: 38).

У Краљевини Србији у периоду 1884–1910. године спроведено је укупно шест пописа, према одредбама тадашњег Закона о попису становништва. Поштовањем препорука са међународних статистичких конгреса, овај период српске пописне статистике се сматра поузданијим од претходног, са изузетком пописа из 1905. године који није био добро припремљен, док су из пописа 1910. године доступни само претходни (први) резултати, док су коначни резултати изостали јер је пописни материјал уништен током балканских ратова.

Подаци готово свих пописа становништва у Кнежевини и Краљевини Србији показују да се питање етничке структуре углавном своди на динамику броја и удела Влаха и Рома у укупном становништву што указује на потребу детаљнијег увида у доступну етностатистичку грађу у посматраном периоду. Иако ови пописи пружају обиље података, треба имати на уму да се они у знатном делу међусобно разликују по степену поузданости, исказаним обележјима и обухвату, што захтева познавање статистичке методологије истраживања ради добијања што поузданијих података и процена. Са друге стране, изостанак директног питања о националној/народносној припадности и посредно извођење етничке структуре становништва на основу података о матерњем језику чине основни разлог за посредно извођење етничке структуре становништва Србије у овом периоду. Питање о језичкој припадности становништва има дугу традицију у пописној статистици Србије, а информације су увек прикупљане према концепту матерњег језика. Ови подаци су периодично прикупљани у пописима од 1834. до 1884, а у континуитету од 1890. до 1910. године.

Почев од првог спроведеног пописа становништва 1834. године, па све до половине 19. века приоритети у прикупљању података о становништву углавном су били фискалне природе, док су се подаци о етничким обележјима појављивали само спорадично. Непосредно извођење националне структуре Кнежевине и Краљевине Србије није могуће у континуитету до 1910. године јер је питање о националној, односно народносној припадности (са изузетком пописа из 1866. године) изостављано, док су у резултатима пописа народи најчешће класификовани према декларисаном матерњем језику.

Попис из 1834. године био је први попис становништва у Кнежевини Србији. Пописом је обухваћено целокупно становништво, без разлике по полу и старости, осим Турака, који се ни касније нису пописивали, али и Рома, који су тада изузети из пописа јер нису били подложни општем опорезивању.

Други попис становништва обављен је у јулу 1841. године, а због пропуста који су тада учињени, резултати овог пописа се не сматрају поузданим у оној мери као подаци пописа од 1834. године. Из разлога који нису објашњени, приликом овог пописа изостављена је варош Београд.

Трећи попис становништва извршен је 1843. године. Резултати овог пописа нису поуздани јер су га, како се каже у свесци 1. Државописа Србије, обавила „нестручна лица”. Четврти попис је извршен 1846. године и по званичном мишљењу може се сматрати поузданим и препоручљивим зато што су, по први пут, пописани сви Роми (стално насељени и ненасељени) заједно са осталим становништвом. (Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije, 1953: 54). Резултатима петог пописа становништва у Србији, који је обављен је 1850. године, оспорава се поузданост јер је становништво Београда пребројано нетачно, а Роми нису пописивани са осталим становништвом.

Шести попис становништва обављен је 1854. године. Овим пописом су пребројани и Роми, али само они са сталним местом боравка, док су они који су водили „скитнички живот“ (чергари) изостављени. Званична оцена резултата овог пописа је повољна, међутим, подаци овог пописа нису наведени ни у једној свесци Државопса Србије. Према Вукановићу (1983), у Србији је 1854. године било 12 000 Рома, док је о њиховом броју у Београду Владимир Јакшић забележио... „код Цигана православних набројано је у минулој години (дакле 1854. године, прим. аутора) 11 кућа, а код мухамеданаца само једна... чудно нам је пак да мухамеданаца више од једне куће нема пошто двадесет њиних породица тешко у једној кући живети могу...”.

Иако питање о етничкој припадности није постављено, први подаци о народносној припадности (који су вероватно изведени на основу података о матерњем језику) могу се пронаћи у резултатима седмог пописа становништва Кнежевине Србије из 1859. године, али само са разликовањем Срба и Влаха, тада најбројнијих етничких мањина у Србији (Кнежевић, 2023). Овим пописом су, као и претходним, обухваћени само насељени Роми. Резултати овог пописа објављени су с коментаром у оквиру једног извештаја министру финансија у првој свесци Државописа Србије.

Осми попис је спроведен 1863. године, пре свега са циљем сређивања пореског катастарa (попис „непокретних имања и личних услуга”), па се резултати не могу сматрати поузданим за прецизнија демографска истраживања. Из резултата овог пописа који су објављени у свесци 2. Државописа Србије може се уочити да становништво није обухваћено у свим појединостима као код ранијих пописа. Ипак, овим пописом су обухваћени и сталноживећи Роми, хришћанске и муслиманске вере, који су по закону од 1854. године, плаћали „годишњу главницу од 5 талира”, осим у Београду јер су приликом великих сукоба 1862. године протерани заједно са Турцима.

Девети попис становништва извршен је у октобру 1866. године после установљавања статистичког одељења у Министарству финансија 1864, када је званична статистика Србије добила организациони и институционални оквир, а резултати су објављени у трећој свесци Државописа Србије (Јанковић 2022: 36). Један од циљева овог тзв. првог модерног пописа је био и да се „за сваког становника утврди да ли је влашке, циганске или које друге несрпске народности” (Јакшић, 1869: 48). Попис је обухватио целокупно становништво, укључујући и све Роме, насељене и ненасељене. Обавештења о становништву су проширена (поред пола и брачног стања регистровани су и подаци о старости, занимању, писмености итд.) мада се, из техничких разлога, нису могла обрадити. У литератури која се бави историјом пописне статистике у Србији може се пронаћи информација да је директно питање о националној припадности први пут постављено управо у попису Кнежевине Србије 1866. године, али и да није познато како је било дефинисано (Радовановић, 2005). Попис је у свих 17 округа спроведен истовремено, осим у Београду у коме је овај попис био неуспешан па је обављен годину дана касније, а резултати су објављени у свескама 3, 12. и 13. Државописа Србије. Тадашња статистичка номенклатура према народности је садржала категорије *Срби*, *Власи*, *Цигани* и *Страна народност*, а резултати су показали да је пописано 25 527 Рома са уделом од 2,1% у укупном становништву. Једину бројнију мањинску заједницу у тадашњој Србији чинили су Власи чији је удео 1866. године износио 10,5% (Јанковић, 2022; Кнежевић, 2023).

Десети, и последњи, попис становништва Кнежевине Србије извршен је 1874. године а добијени резултати оцењени су као бољи од претходног. Објављени у свесци 9. Државописа Србије и то по насељима, општинама, срезовима и окрузима. У попису становништва из 1874. године изостављено је питање о матерњем језику, а од осталих обележја прикупљени су и подаци о вероисповести, поданству (Аустроугарској или другом) и држави рођења (Аустроугарској или другој), док су засебно изражени подаци о Ромима (према полу, браку и вероисповести) (Јакшић, 1879: 146–153).

Од 1834. године пописи у начелу обухватају целокупно становништво, мушко и женско, али са два изузетка: прво, Турци, било у војсци или у грађанству, нису узимани у попис (после 1862. године овај део становништва је исељен); друго, Роми нису у потпуности узимани у попис све до 1866. године. Пописни резултати од 1834, 1843. и 1850. године не садрже уопште ромско становништво јер нису плаћали никакав порез осим харача (царски порез). Пописом из 1846. године, међутим, обухваћени су сви Роми, настањени и ненастањени. Настањени су од 1854. године подвргнути плаћању „главнице” (народни порез), и они су од тог времена редовно узимани у попис (1854, 1859. и 1863. године). „Статистика бележи да је у Београду било 1853. године укупно 79 православних Цигана, односно да је у раздобљу 1847–1854. године био пораст становништва у православних Цигана за 1%” (Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije, 1953: 76). Године 1863. пописани су само настањени Роми, а почев од 1866. године, пописима се обухватају и сви Роми (настањени и ненастањени), а самим тим и целокупно становништво Србије. Према подацима из Државописа Србије и проценама из осталих извора података, број Рома у овом пописном периоду није много варирао и кретао се око 20 000, од којих је преко половине било ненастањено (Кнежевић, 2010).

Табела 4.1. Укупан број становника и број Рома у Кнежевини Србији и Београду 1834–1874. године

	Пописна година							
	1834	1846	1850	1854	1859	1863	1866	1874
Србија	668492	913160	929603	985000	1078281	1108568	1215576	1353890
Роми	18000	11000	11000	12000	18000	/	25527	/
Београд	7033	14371	12344	14600	18860	14760	24768	27605
Роми	/	261	/	151	/	/	/	/

Напомена: За пописе спроведене 1834–1859. године исказане су процене.

Извор: Јакшић, 1869; Јакшић, 1879; Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije, 1953; Стипетић, 1975; Вукановић, 1983; Кнежевић, 2010.

Изостанак питања о националној/народносној припадности у наредном периоду би се могао објаснити тадашњим препорукама европских статистичара који су усвојили став да ово питање може само додатно унети конфузију међу становништвом тек основаних националних држава, посебно у оним које су се уобличиле према грађанском, а не етничком концепту (Arel, 2002; Кнежевић, 2023; Кнежевић & Радовановић, 2023). Слично осталим европским државама, током друге половине 19. века статистика Краљевине Србије је, пратећи међународне препоруке за спровођење пописа, уврстила одређена питања о етничким обележјима становништва у свих 6 пописа спроведених од 1884. до 1910. У овом периоду пописне статистике питање о матерњем језику је гласило: „Који вам је матерњи језик?”, а упутство за одговор је гласило: „У рубрику се бележи матерњи језик сваког лица напосе, нпр. српски, немачки, мађарски, румунски (влашки), грчки, турски...”. Занимљиво је да, и поред изостанка директног питања о народносној припадности, упутство предвиђа идентификацију ромског становништва на следећи начин: „За Цигане којима је матерњи језик румунски (влашки) или српски треба у примедби забележити да су Цигани. Такву примедбу треба ставити и за Јевреје, ако су као матерњи језик ставили који други а не јеврејски”. Како није дата никаква дефиниција матерњег језика, а поистовећени су румунски и влашки језик, практично је могуће поређење само за становништво које говори румунски – влашки, а православне је вероисповести (Радовановић, 2002: 542–543).

На Берлинском конгресу 1878. године Србија добија признање своје пуне политичке независности, а присаједињењем четири округа (Нишки, Пиротски, Врањски и Топлички) увећава се са 37 511 на 48 303 квадратна километра и за 303 097 становника. Од тог времена, па до балканских ратова, у Краљевини Србији изведено је шест пописа становништва. Први попис обављен је 1884. године, а последњи 1910. године. Тежња да се статистичко посматрање прилагоди савременим захтевима науке и препорукама

Међународних статистичких конгреса од 1872. године, дошла је до изражаја доношењем Закона о попису становништва за 1890. годину. Поред тога, пописе је требало спровести помоћу индивидуалних упитника за сваког присутног становника или помоћу упитника за свако домаћинство. Ове препоруке поштоване су и у свим наредним пописима становништва. Иако су сви пописи становништва извршени у Краљевини Србији садржали питања о етничкој припадности, за поједине пописне године није могуће добити резултате о народносном саставу, односно броју Рома. Наиме, Попис из 1905. године није био довољно припремљен и резултати нису били задовољавајући, па је Управа државне статистике одустала од намере да их дефинитивно обради. Попис из 1910. године је добро припремљен, а добијени резултати су оцењени као задовољавајући. Претходни резултати објављени су 1911. године, док је рад на коначној обради прекинут због ратова (1. и 2. балкански и Први светски рат) и уништења пописне документације.

Логиком поистовећивања језичке и националне/народносне припадности резултати пописа становништва из 1884. године доносе детаљне информације о народносној припадности и вероисповести, али не и о матерњем језику (Кнежевић, 2023). Изведена категоризација по народности је обухватала модалитете према следећем редоследу: *Срби, Бугари, Пољаци, Руси, Словаци, Словенци, Хрвати, Чеси, Арнаути, Турци, Јермени, Грци, Цинцари, Французи, Талијани, Румуни, Енглези, Немци, Мађари, Јевреји и Цигани* (Јакшић, 1889: 23–28). Категоризација вероисповести у попису 1884. године је подразумевала припадност православној (98,55%), католичкој (0,43%), протестантској (0,04%), мухамеданској (0,76%) и мојсијевој вероисповести (0,22%) (Јакшић 1889, 23), а резултати су исказани према типу насеља до административно-територијалног нивоа округа. Резултати овог пописа, који су објављени у свесци 14. Државописа Србије, обухватају број домова и становника по општинама и насељима, а становништво је, између осталог, дато и по народности и вероисповести. У Србији је 1884. године било 5 860 Рома (табела 4), и то 3 063 мушкараца и 2 797 жена (Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije, 1953: 75).

Попис од 31. децембра 1890. године извршен је сагласно савременим захтевима статистике, а као кључна етностатистичка детерминанта остала је језичка припадност према концепту матерњег језика. Иако формално није било постављено питање, у резултатима овог пописа народносна (национална) структура је изведена на исти начин, из података о матерњем језику. Резултати су објављени до нивоа насеља за целу Србију и садрже податке о етничким обележјима становништва Србије преко одговора на питања о матерњем језику, према којима је пописано укупно 37 572 Рома. Највише их је било у Подунавском округу 5 620, а најмање у Ужичком округу 314 становника. Од укупног броја Рома, на сеоско становништво је отпадало 32 042 (85,3%), а на градско 5 530 (14,7%). У Београду је те године пописано 399, а у Нишу било 933 Рома (Статистика Краљевине Србије, 1892; Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije, 1953: 15; Вукановић, 1983: 76).

Попис становништва из 1895. године је спроведен према истој методологији као и претходни. У 1895. години, у Краљевини Србији је пописано 46 212 Рома, од којих 37 591 у сеоским, а 8 621 у градским насељима. Код више од половине ромског становништва (25 324 или 54,8%) у 1895. години у Србији евидентиран је српски, код једне четвртине (11 728 или 25,38%) ромски, а од осталих код већине је евидентиран румунски (8 595 или 18,6%), односно турски матерњи језик (565 или 1,22%). У Београду је те године пописано 400 Рома (Вукановић, 1983: 77).

Табела 4.2. Матерњи језик Рома у Краљевини Србији према резултатима Пописа 1895. године

Матерњи језик	Свега	%	Вароши	%	Села	%
Укупно	46612	100	8621	18,7	37591	81,3
Српски	25324	54,8	5172	11,2	20152	43,6
Цигански	11728	25,38	2782	6,0	8946	19,4
Румунски	8595	18,60	516	1,2	8079	17,4
Турски	565	1,22	151	0,3	414	0,9

Извор: Вукановић, 1983: 77.

Пописи становништва Краљевине Србије до 1910. године нису се разликовали у погледу питања о етничким обележјима, осим што је у Попис 1900. године уведена и категорија билингвалног становништва (српско-румунског језика). Према методолошким решењима пописа из 1900, било је предвиђено да се поред становништва румунског матерњег језика евидентира и становништво које се служило румунским и српским језиком. Иако су сви пописи становништва извршени у Краљевини Србији садржали питања о матерњем језику за поједине пописне године није могуће добити резултате о народоносном саставу, односно броју Рома. Наиме, Попис из 1905. године није био довољно припремљен и резултати нису били задовољавајући, па је Управа државне статистике одустала од намере да их дефинитивно обради. Попис из 1910. године добро је припремљен, а добијени резултати оцењени су као задовољавајући. Претходни резултати објављени су 1911. године, док је рад на коначној обради прекинут због ратова (балкански и Први светски) и уништења пописне документације.

Табела 4.3. Укупан број становника и број Рома у Краљевини Србији и Београду од 1884–1910. године

	Пописна година					
	1884	1890	1895	1900	1905	1910
Србија	1 901 736	2 185 448	2 341 675	2 529 196	2 724 859	2 922 058
Роми у Србији	5 860	37 572	46 212	/	/	/
Београд	35 483	54 763	59 790	68 481	77 235	82 498
Роми у Београду	/	399	400	/	/	/

Извор: Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije, 1953; Вукановић, 1983; Кнежевић, 2010.

Бројно стање Рома регистровано је у девет пописа (1846, 1854, 1859, 1863, 1874, 1884, 1890, 1895. и 1910. године) при чему треба водити рачуна о проблему обухвата и квалитету добијених резултата. Тако су неки пописи обухватили све „стално насељене и ненасељене” Роме, а неки „само оне стално живуће а не и оне скитачки живот водећи”. Није познато на основу којих питања и одговора се одређивала етничка припадност, али треба нагласити да је 1864. године у оквиру Министарства финансија Србије основано статистичко одељење под чијим руководством је спроведен Попис становништва 1866. године, који се сматра првим српским пописом у модерном смислу, а попис је обухватио целокупно становништво, подразумевајући ту и Роме, насељене, као и ненасељене.

Већ је поменуто да нису сви пописи становништва извршени у Кнежевини Србији обухватили ромско становништво, односно да је у неким пописима било и само делимичног обухвата. Тако је тек Пописом становништва из 1846. године, први пут пописано ромско становништво (стално насељено и ненасељено – чергари), заједно са осталим грађанима и по истим методолошким правилима (за која

се не прилажу посебна објашњења)³. Питање о народности први пут је у Србији постављено у попису становништва из 1866. године, али није познато како је то питање гласило и да ли је било дато какво упутство за давање одговора, иако је очигледно постојао циљ да се за сваког утврди да ли је влашке, ромске или које друге народности. У Попису из 1874. године етничка припадност није испитивана ни у ком облику, али је у свим наредним пописима од 1884. до 1910. године постојало питање о матерњем језику и вероисповести. Није дефинисано шта је матерњи језик, али се наглашава „да за Цигане којима је матерњи језик румунски (влашки) или српски треба забележити и примедбу да су Цигани” (Savezni zavod za statistiku, 1954). Оваква примедба значи да се водила брига да се не би изгубио један део Рома, што би се догодило ако би се народносноне скупине образовале само према одговору о матерњем језику. Према томе, пописи становништва у Кнежевини и Краљевини Србији покушавали су да добију што вернију слику о етничком саставу становништва, мада та настојања нису увек резултирала и одговарајућим квалитетом добијених података.

Период с краја 19. и почетка 20. века био је у Србији по много чему, а нарочито по етничким променама, другачији од претходних. То је буран период сложених емиграционих и имиграционих процеса који је обухватио и ромско становништво. Безбројна локална сељакања и постепени прелазак на сталноседелачки начин живота учинила су да се они све чешће насељавају по селима, бавећи се пољопривредом, пре свега надничарењем, а мање производним и услужним делатностима, док су они у градским срединама и даље били везани за одређена занимања. Без разлике на тип насеља у коме су живели, неретко су се етнички идентификовали са суседним становништвом наводећи српски као матерњи језик, због чега се сваки податак о њиховом броју, установљен пописима становништва, може доводити у сумњу. Без обзира на то, чињеница је да су статистичке службе биле свесне значаја познавања етнокултурних и етноконфесионалних карактеристика свога становништва и, у границама својих статистичких могућности, урадиле су најбоље што су могле.

³ Како су само малобројна градска насеља, а пре свега Београд, била изразито етнички хетерогена, интересантно је напоменути и да је према подацима „о числу и покрету људства града Београда” за 1846. годину извршено и прво „разделеније” популације на „феле“, односно на етничке и конфесионалне групе, док је Пописом из 1854. године извршено диференцирање на две категорије или „феле”, и то: „кавказку фелу”, како се тада називало индоевропско становништво, којој је припадало хришћанско (српско, грчко-цинцарско) и страно (католичко и протестантско) становништво, док су Јевреји и Цигани (и хришћанске и исламске вероисповести) представљали посебне конфесије, односно „феле” (Стојанчевић, 1974).

5

Могућности статистичких истраживања Рома између два светска рата

Период између два светска рата је обележен стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (од 1929. године под називом Краљевина Југославија) под снажном идеологијом тзв. „интегралног југословенства” која се директно одразила на тадашњу пописну статистику. Иако је новонастала државна заједница већ на почетку била опретећена тешким наслеђем нерешених међуетничких односа, диферентних политичких праваца, нијансираних социокултурних и економских разлика, пратећи директиве државе, тадашња статистика није постављала директно питање о националној припадности као што је то била пракса у већини држава које су настале, или обновиле своју државност, након распада Аустроугарске монархије (Радовановић, 2007). Тако је ово питање било потпуно изостављено у попису из 1921. године (Дирекција државне статистике у Београду, 1924), а у методолошким припремама за попис 1931. године било је предвиђено постављање „магловитог” питања народносне припадности, али само са разликовањем југословенских (збирно) у односу на остале (стране) народе. „Осим тога, очито у намери да се створи представа о етничкој монолитности народа јужнословенског порекла, методолошким упутствима било је предвиђено да се све ове народности искажу као једна – југословенска, док је за народности нејужнословенског порекла било прописано уписивање њихове конкретне етничке припадности (на пример: немачка, мађарска, турска итд.)” (Станковић, 1992: 160). Ови подаци никада нису ни објављени, али и да јесу, због примењених решења етностатистичке категоризације не би дали поуздану слику етничке структуре становништва Краљевине Југославије. Иако у академском простору фигурира нека представа о етничком саставу прве југословенске државе, важно је истаћи да се она изводи искључиво на посредан начин, укрштањем података о вероисповести и обележја матерњег језика чија је статистичка категоризација била под снажним утицајем идеологије југословенског национализма, без јасних дефиниција и етнолингвистичких правилности (Knežević, 2022).

Без обзира на то што је у међуратним југословенским пописима становништва тежиште стављено на питање о матерњем језику и вероисповести, за Роме није могуће извести ни основне демографске податке јер ромски језик био није уврштен у статистичку номенклатуру језика. Сврставањем ромског језика у категорију „остали”, након дугог периода развитка пописне статистике у Србији изгубљен је континуитет добијања података о нешто објективнијем квантитативном показатељу ромске популације.

После Првог светског рата, по уједињењу у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, приступило се попису становништва, 31. јануара 1921. године. Претходни резултати пописа публиковани су 1924. године, а дефинитивни тек 1932. године. Резултати Пописа 1921. године приказани су у оквиру оне административно-територијалне поделе, која је постојала пре Првог светског рата. То значи да су за

Централну Србију и Косово и Метохију приказани по претходним окрузима и срезовима, а за Војводину у оквиру жупанија и котара. Попис из 1921. године само је делимично обрађен, а велики део материјала остао је неискоришћен. Тако су, на пример, 1921. године прикупљени подаци о становништву по полу, старости, брачном стању, занимању, месту рођења, писмености, поданству, службовању у војсци, учествовању у ратовима итд., док су дефинитивни резултати објављени само у једној књизи 1932. године, у којој је приказано становништво по *вероисповести, матерњем језику, полу и старости*. У коначним резултатима изложено је присутно становништво по матерњем језику и вероисповести за сваку општину, а по полу и старости за сваки срез, с тим што је обележје старости дато по петогодишњим старосним групама. Остали подаци прикупљени овим пописом нису обрађени. Структуру становништва према националној припадности на основу резултата Пописа из 1921. године могуће је једино добити посредним путем, односно анализом одговора из пописнице на питања о матерњем језику и вероисповести.

Све наведено указује да је веома тешко створити реалну статистичку представу о Ромима у Србији у Краљевини СХС чији језик није био уврштен у статистичку номенклатуру. Према резултатима Пописа из 1921. године, 41 208 лица (0,9% становништва Србије) изјавило је да говори један од матерњих језика који је при обради разврстан у категорију „остали језици и непознато”, од којих је био најзаступљенији турски (у Јужној Србији). Највише их било је у централној Србији (60,0%), Војводини (21,7%) и на Косову и Метохији (17,9%). На основу ових резултата је Вукановић (1983) број Рома у Србији проценио на 34 919, наводећи да су били најраспрострањенији у северној и јужној Србији (89,2%, укључујући Косово и делове Македоније), Банату (8,8%) и Бачкој (2,0%). (Вукановић, 1983: 121)⁴.

Други југословенски попис организован је у периоду од 1. до 20. априла 1931. године, чиме је почело придржавање међународне конвенције о *спровођењу пописа становништва крајем једне, односно почетком друге деценије*. Припреме и организација овог пописа становништва биле су опсежније у односу на претходни. Уведене су и нове јединице пописивања (пољопривредно газдинство), а број питања о обележјима становништва је проширен (*пол, брачно стање, датум рођења, место рођења, место ранијег боравка, држављанство, народност, вероисповест, матерњи језик, знање страних језика, писменост, занимање-главно и споредно, положај у занимању и телесне мане*). Први резултати овог пописа публиковани су већ 1931. године у једној мањој књизи од 30 страна, која је обухватила податке о броју домаћинстава и присутног становништва по бановинама и срезовима (Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije, 1953: 39; Кнежевић & Радовановић, 2023).

У оба међуратна пописа тежиште је стављено на матерњи језик и вероисповест, преко којих је посредно могуће добити ограничене информације о етничкој структури становништва, али не и издвојити из ње ромску популацију. Резултати ових пописа не дају могућност одређивања броја Рома укрштањем података о матерњем језику и вероисповести, због тога што у статистичким класификацијама ромски језик није био предвиђен, док су по вероисповести били сврставани са осталим православним, муслиманским, католичким и другим конфесионално изјашњеним (или неизјашњеним) становништвом.

Почетком 20. века, као и данас, Роми су били незаобилазан етнички и културолошки фактор који је делио судбину својих суседа са којима живе на простору Србије. Током два светска рата страдао је велики број Рома, што је директно утицало и на смањење њиховог демографског потенцијала, али је

⁴ Према проценама Татомира Вукановића, 1921. године у северној Србији је било 16 674 Рома, у јужној, узимајући у обзир Косово и Метохију и Македонију, 14 489, а у Војводини 3 756. За исту годину се процењује да је у Краљевини Југославији живело око 250 000 Рома (Ђурић, 1987), од којих је у Београду највише настањених у градском језгру (Јатаган, Шпорет и Пиштољ мала) и у махалама на периферији.

размере тог смањења тешко утврдити због непостојања довољних и прецизних извора података. Иако на основу резултата пописа становништва из 1921. и 1931. године, није могуће извести број Рома у Србији, постоје одређени извори секундарног карактера који нам могу дати парцијалне информације о броју Рома и њиховом размештају у овом периоду.

Како наводи Вујовић (1993), у периоду 1929–1934. године три пута су спроведене три главне анкете у сиротињским насељима, а нарочито у Јатаган-мали (код данашње Мостарске петље), Прокопу, Пиштољ-мали (код електричне централе према Дунаву), Шпорет-мали, а 1935. године и у Маринковој бари. У свим овим насељима било је Рома. Тако је записано да су почетком 20. века у Јатаган мали обитавали „Цигани Тамарци”, пореклом из влашких земаља који живе као номади Гурбети. У Јатаган мали је 1931. године од 120 до 150 породица припадало „циганским чергарским редовима”. Становништво Јатаган мале је било апсолутно нестално, оно се највећим делом мењало на око две године. Према једном тумачењу „ратоборни” називи неких од ових махала потичу отуда што су оружјем стечене. Али има основа да се тако зову и зато што су, како је писала „Политика” 1930. године, била стецишта „најгоре сиротиње, бескућника, кавгаџија и убојица”, или зато што су се у два наврата (1925. и 1930. године) њихови житељи жестоко побунили када је власт хтела да их расељава, а насеља руши (Вујовић, 1993: 60). Позивајући се на текст Слободана Ж. Видаковића који је изашао 1935. године у Београдским општинским новинама под насловом *Предлози за решење питања изградње малих станова у Београду и рушење Јатаган мале*, Сретен Вујовић даље наводи детаље тадашњих стамбених услова Рома у овом насељу⁵.

Секундарни извори о Ромима у Србији између два светска рата могу бити од користи за стицање одређених представа о њиховом просторном размештају, економском и социјалном положају, животним навикама, стамбеним условима и осталим аспектима свакодневног живота, али не могу дати егзактну квантитативну основу за демографске анализе, чак и оне основне које се базирају на динамици броја Рома у овом периоду. Ово је једно од важнијих питања, између осталог и због чињенице да су Роми у надоласећем периоду фашистичког терора у Србији били изложени огромним људским губицима које је немогуће прецизно установити на основу постојећих података пописне статистике пре и после Другог светског рата. Када се узме у обзир и њихова склоност ка етничком прикривању при статистичкој евиденцији, која је нарочито исказана првим послератним пописима, сасвим је јасно да се на првом месту методолошких питања демографских истраживања Рома у Србији налази управо квалитет добијених података.

⁵ Према резултатима поменутих анкета установљено је да 6 500 београдских станова не одговара основним захтевима хигијене, док у мемљивим стамбеним уџерицама живи око 26 000 београдских грађана, а Београд је тада имао око 300 000 становника. Најлошије стање је било у Јатаган мали, која је захватала површину од 9 000 квадратних метара, на којој је било изграђено 673 објекта од лошег материјала (блато, даска, полуцигла...) са 2 355 одељења и са 82 дућана и радионице. „На једног становника Јатаган мале долази просечно 1,73 квадратна метра изграђеног простора” (Видаковић, 1935: 539).

6

Методолошки оквир етнодемографских истраживања Рома у Србији: питања, проблеми и приступи

6.1 ПИТАЊЕ ДИНАМИКЕ БРОЈА РОМА У СРБИЈИ

Демографска проучавања проблема националне структуре становништва Србије могуће је од времена организовања редовних статистичких истраживања становништва, пре свега пописа становништва и виталне статистике. Етностатистички подаци добијени у пописима који су спровођени у Кнежевини Србији, Краљевини Србији и Краљевини Југославији од непроцењивог су значаја, али су истовремено оскудни и са ограниченим дистрибуцијама што у знатној мери отежава истраживања класичним методама демографске анализе. Резултати свих пописа који су спроведени до 1948. године углавном се одликују различитим нивоом поузданости, неупоредивошћу података и неуједначеношћу обележја, а најчешће услед методолошких разлика и неједнаких временских интервала пописивања, селективног или делимичног обухвата, као и различитих друштвено-политичких околности под којима су извођени пописи становништва.

Директно извођење националне структуре становништва Србије могуће је на основу података свих послератних пописа који су прикупљани под условима уставних начела о потпуној слободи националног изјашњавања свих грађана Србије према субјективном критеријуму националне идентификације. „Међутим, када износимо тврдњу о тзв. *стварној слици* националног састава, морамо упозорити на то да је та слика, пре свега, резултат националне политике у послератној социјалистичкој Југославији, која је све до данас била под доминацијом *југословенског модела* социјализма и која је још током Другог светског рата и непосредно после њега створила две нације – црногорску и македонску, а убрзо затим и трећу – муслиманску, као што је утицала и на стварање нејасних флотатантних етнокултурних идентитета Југословена и регионално опредељених” (Радовановић, 1995: 186).

Са друге стране, обележје матерњег језика се у етнодемографским истраживањима показало знатно објективнијим код већине статистички варијабилних група, што није необично јер је језик једна од основних карактеристика народа чији се називи (етноними) често слажу са њиховим језицима. Ипак, језик није увек довољан критеријум за оцену припадности становништва некој етничкој групи. „Остављајући по страни граничне случајеве двојезичних група становништва, може се приметити, да, с једне стране, извесне језичке разлике (рецимо нормандски и провансалски дијалекти у Француској, или високо и ниско-немачки дијалекти у Немачкој) не ремете јединство етничке националности, и да са друге стране, језичне сличности (рецимо између Швајцараца и Немаца који говоре немачки) не доводе до етничког јединства” (Sentić & Breznik, 1968: 144). Неподударност језичке и националне припадности у Србији јавља се често као последица флотатантног понашања одређених етничких група,

припадности у Србији јавља се често као последица флотантног понашања одређених етничких група, али и услед асимилационих процеса, када неке мањинске етничке групе прихватају други језик као основно средство општења. Питање о матерњем језику је, осим у Попису 1948. године, постављано у свим одржаним пописима становништва у Србији после Другог светског рата.

Питање о вероисповести постављано је у пописима 1921, 1931, 1953, 1991, 2002, 2011. и 2022. године, а одговори на ово питање су, такође, добијани по субјективном критеријуму који се формира на основу личног убеђења и схватања религије.

Роми се у статистичким класификацијама националности налазе у свим пописима становништва Србије који у спроведени после Другог светског рата. Посматрајући осцилације у њиховој бројности од пописа до пописа, можемо уочити да је кретање броја Рома далеко од било какве линеарности и да се не може упоредити ни са једним пројектованим трендом кретања становништва, постављајући тако проблем пред којим је немоћна и званична статистика што је у ранијим пописима довођено у везу са непотпуним обухватом ромске популације⁶. Данас преовладава мишљење да је главни недостатак статистичке регистрације Рома промена става при декларисању у пописима становништва, па у том контексту можемо тумачити изражене осцилације као што је она из Пописа 1961. године када се број Рома у Србији смањило скоро шест пута у односу на претходни попис.

Табела 6.1. Кретање броја декларисаних Рома у Србији, 1948–2022. године

	1948	1953	1961	1971	1981	1991*	2002**	2011	2022
Србија	52181	58800	9826	49894	110959	138645	108193	147604	131936
Централна Србија	33366	35371	3312	27541	57140	69972	79136	105213	90998
Војводина	7585	11525	3312	7760	19693	24366	29057	42391	40938
Косово и Метохија	11230	11904	3202	14953	34126	44307	/	/	/

Напомена: * У општинама Бујановац и Прешево за 1991⁷. исказан је пописни, а не процењени број Рома; ** од 2002. године без података за Косово и Метохију.

Извор: Пописи становништва Србије 1948–2022. године, Савезни завод за статистику и Републички завод за статистику Србије

Табела 6.2. Индекси раста и стопе просечног годишњег пораста броја декларисаних Рома у Србији 1948–2022. године

	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91*	2011/02	2022/11
Индекс раста Рома у Србији								
Србија	112,7	16,7	507,8	222,4	125,0	114,7	136,4	89,4
Централна Србија	106,0	9,4	831,5	207,5	122,5	113,1	133,0	86,5
Војводина	151,9	28,7	234,3	253,8	123,7	119,2	145,9	96,6
Косово и Метохија	106,0	26,9	467,0	228,2	129,8	/	/	/

Напомена: * Индекс раста и стопа просечног годишњег раста Рома у Србији од међупописног периода 2002/1991 не укључује Роме на Косову и Метохији.

Извор: Прорачун на основу табеле 6.1.

⁶ „Још приликом вршења самог пописа пописивачи су, при прикупљању одговора на питање о народности имали прилично тешкоћа за добијање недвосмислених одговора од Цигана. У НР Србији је, на пример, било читавих срезова у којима су се Цигани декларисали само као Срби” (Savezni zavod za statistiku, 1954: XIII).

⁷ Због бојкота Пописа становништва 1991. године од стране највећег броја припадника албанске националности на Косову и Метохији и у општинама Бујановац и Прешево, званична статистика је објавила процене броја становника наведених општина, али не и процене за све структуре које се уобичајено изводе из пописних резултата.

Табела 6.2. Индекси раста и стопе просечног годишњег пораста броја декларисаних Рома у Србији 1948–2022. године (наставак)

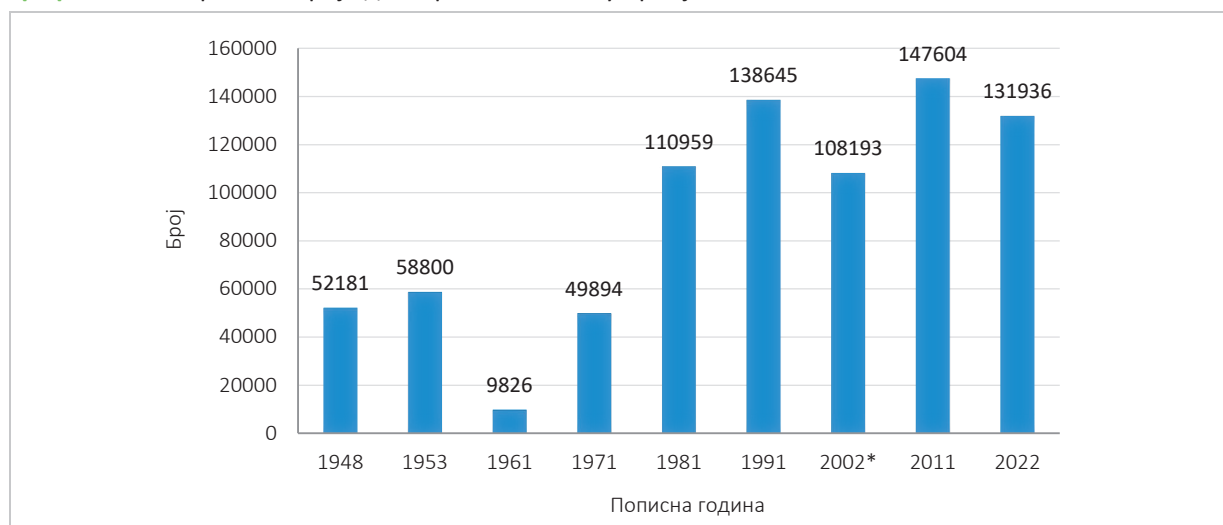
	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91*	2011/02	2022/11
Стопе просечног годишњег пораста Рома у Србији								
Србија	23,9	-178,4	134,2	75,9	22,2	12,4	34,2	-10,2
Централна Србија	11,7	-207,2	157,1	69,9	20,2	11,2	31,4	-13,2
Војводина	82,5	-138,4	80,3	86,9	21,2	15,9	41,5	-3,2
Косово и Метохија	11,6	-144,0	129,4	78,1	25,9	/	/	/

Напомена: * Индекс раста и стопа просечног годишњег раста Рома у Србији од међупописног периода 2002/1991 не укључује Рома на Косову и Метохији.

Извор: Прорачун на основу табеле б.1

У периоду од 1948. до 2022. године тешко је уочити било какву демографску правилност у кретању броја Рома у Србији, посебно у првим послератним пописима. Међутим, Србија није била изузетак јер је уочљив пад броја Рома био изражен у свим тадашњим југословенским републикама, са изузетком Македоније, где је број Рома 1961. године био релативно постојан у односу 1953. годину⁸ (графикон 1). Демографско објашњење овог феномена не постоји па се само могу изнети претпоставке о етничком сажимању Рома које није до тада било забележено у пописној статистици Србије.

Графикон 6.1. Кретање броја декларисаних Рома у Србији, 1948–2022.

*Од 2002. године без података за Косово и Метохију

Изразита лабилности у исказивању ставова при декларисању националне припадности код Рома је исказана и једним илустративним примером у ранијим статистичким истраживањима. Поређењем кумулативних података природног прираштаја Рома бивше СФРЈ са интерполираним подацима из пописа 1971. и 1981. године, Прокић, Станковић & Јанковић (1993) извели су рачуницу за период 1971–1986. према којој је у време у Пописа 1981. године требало да буде 104 000 Рома док је попис показао број од 168 000. Аутори овог истраживања констатовали су да се на необјашњив начин појавио статистички вишак чија се присутност није могла објаснити, ни тадашњим природним прираштајем

⁸ У Македонији је број Рома 1953. године износио 20 462, а према пописним резултатима из 1961. године било их је 20 606.

Рома, нити имиграцијом из других земаља. „Очигледно је да се ових 64 000 лица, после извесног одсуствовања и пребивања под именом других етничких заједница, заправо вратило својим етничким коренима. Очекивани број Рома, да се њихов број увећавао према тенденцијама између 1971–1981. године, у 1986. години био би 213 000 лица, што је 90 000 лица више од исказаног природног прираштаја у истој години” (Прокић, Станковић & Јанковић, 1993: 191) (табела 6.3).

Табела 6.3. Процене броја Рома у бившој СФРЈ преко природног прираштаја и интерполације пописних података у периоду 1971–1986. године

Година	Природни прираштај	Интерполирани подаци
1971	78485	78485
1972	80264	87446
1973	82383	96407
1974	84711	105368
1975	87165	114329
1976	89793	123290
1977	92336	132251
1978	97502	141212
1979	94866	150173
1980	100647	159134
1981	103917	168095
1982	107750	177056
1983	111350	186017
1984	115539	194978
1985	119737	203939
1986	124122	212900

Извор: Прокић, Станковић & Јанковић, 1993: 191.

Склоност Рома да се у пописима декларишу као припадници етничких заједница са којима живе на истом подручју није прошла непримећено у демографској литератури. Услед овога, често је у пракси био случај да се потцени број Рома што у знатној мери отежава проучавање њиховог просторног размештаја, промене у етничком саставу локалних и регионалних целина, основне етнодемографске, економске, социјалне и остале карактеристике. Етнички прикривени Роми у Србији су се у пописима становништва најчешће изјашњавали као Срби, али и као припадници других већинских националних заједница из њиховог непосредног окружења. Таква тенденција је вероватно постојала и пре пописа 1961. године тако да се њоме не може до краја објаснити тако оштар заокрет у декларисању Рома, али ни понудити одговор на питање да ли је ова врста етничког самопорицања присутна само у статистици становништва или у стварном животу.

6.2 СТАТИСТИЧКА ВАРИЈАБИЛНОСТ ФЛОТАНТНИХ ЕТНИЧКИХ ГРУПА У СРБИЈИ

Једну од основних карактеристика етничке структуре Републике Србије чини значајан удео лица других националности. Историјски догађаји у Србији у протекла два века обележени су динамичним политичкогеографским и демографским процесима који се налазе у основи данашње етничке хетерогености. Међутим, статистички одраз етничке структуре је често под значајним утицајем промене става при декларисању етничких обележја (пре свега националне припадности) услед примене субјективног критеријума као званичног принципа националне идентификације у пописној и виталној статистици. Други важан недемографски фактор се односи на разне промене методолошких решења званичне етностатистичке евиденције, а пре свега континуираног ширења статистичких номенклатура становништва према националној и језичкој припадности. Као резултат поменутих чинилаца приметно су се издвојиле статистички варијабилне (флотантне) етничке групе чији је број припадника значајно растао или опадао у различитим међупописним интервалима, док је истовремено број припадника осталих група био у складу са предвидивим трендовима природне и миграционе компоненте популационе динамике. Прецизнија тумачења промена етничке структуре становништва захтевају интердисциплинарне приступе који се не могу заснивати само на дескриптивној статистици јер су резултати пописа становништва снажно интегрисани у јавне политике које директно одређују правни, економски и општи друштвени положај припадника мањинских заједница. Питања суверенитета, људских права, дискриминације, суживота и различитости у мултикултуралним друштвима имају једини статистички израз у званичним изворима података, при чему пописи становништва готово увек представљају много више од просте рефлексије друштвене стварности. Супротно томе, пописи имају кључну улогу у конструкцији те реалности, посебно кроз увођење идентитетских категоризација на основу националне, језичке или конфесионалне припадности, што је нарочито видљиво код статистички варијабилних група чији припадници, коришћењем уставног права, имају могућност учесталих промена става при декларисању етничких обележја. Етностатистичким истраживањима становништва Србије је утврђена изражена флотантност код неколико етничких група у скоро свим пописима спроведеним после Другог светског рата, што непосредно утиче на две битне ствари: споран квалитет добијених података и отворен пут ка погрешним и научно неоснованим закључцима.

Динамика становништва Србије од Другог светског рата до данас указује на изразите разлике у темпу раста или пада броја становника према декларисаној националности што подразумева додатни опрез у методолошком приступу етнодемографске анализе која се заснива пописним подацима. На основу резултата квантитативних истраживања варијабилности индекса раста становништва Србије према декларисаној националној припадности у периоду 1948–2011. (Кнежевић, 2017) могу се препознати две групе националних/етничких заједница према варијабилности популационе динамике. Прву групу карактеришу равномерне или благо варијабилне промене индекса раста у оба смера. Резултати показују ниску варијабилност индекса раста код Срба, Бугара, Буњеваца, Мађара, Македонаца, Румуна, Руса, Русина, Словака, Словенаца, Украјинаца, Хрвата, Чеха на коју су утицали очекивани демографски трендови, али и стабилност при испољавању националног идентитета у пописима становништва⁹. Континуирано, али равномерно опадање броја становника у посматраном периоду бележимо код Словенаца, Румуна, Руса и Чеха, док полулациону динамику Срба, Македонца, Мађара, Бугара, Русина, Словака и Хрвата карактеришу првобитни благи пораст, а затим опадање становништва до краја посматраног периода (табела 6.4).

⁹ Иако су код ових група забележени линеарни трендови индекса раста, не треба потпуно искључити етничку мимикрију њихових припадника, али и већинског народа у одређеним друштвеним околностима под којима су спровођени пописи становништва.

Табела 6.4. Индекс раста становништва Србије по националној припадности, 1948–2011.

	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81*	2002/91	2011/02
Укупно	106,9	109,5	110,5	110,3	83,3	95,8	95,9
Срби	106,8	110,7	105,5	102,7	101,1	99,4	96,4
Албанци	106,3	123,7	140,7	132,3	1,2	400,1	9,4
Ашкалије	/	/	/	/	/	/	170,7
Бошњаци	/	/		/	/	/	106,8
Бугари	101,1	97,3	92,0	62,2	79,8	76,8	90,5
Буњевци	/	/		/	/	93,4	83,5
Власи	30,01	4,9	1076,3	173,8	69,6	225,0	88,2
Горанци	/	/		/	/	/	169,5
Грци	/	92,1	71,3	90,1	121,0	62,4	126,7
Египћани	/	/	/		/	188,0	225,3
Јевреји	/	118,6	90,2	60,5	162,1	104,7	68,0
Југословени	/	/	616,7	356,9	72,4	25,3	28,9
Мађари	101,9	101,7	95,7	90,7	88,0	85,4	86,6
Македонци	152,2	133,0	117,6	114,8	92,0	55,6	90,8
Муслимани	468,3	115,3	165,1	139,4	83,8	10,8	114,3
Немци	111,5	31,4	62,5	58,35	97,5	75,4	104,2
Роми	112,7	16,7	507,8	222,4	85,2	114,4	136,5
Румуни	94,5	99,7	96,5	93,5	78,8	81,7	84,8
Руси	58,7	89,2	68,0	58,2	89,6	104,6	125,5
Русини	104,6	108,2	80,3	95,9	91,4	88,1	89,6
Словаци	102,6	103,7	98,6	95,4	91,2	88,4	89,4
Словенци	98,7	96,3	80,0	75,2	66,6	63,8	79,0
Украјинци	/	/	/	97,8	91,3	106,2	91,6
Турци	2848,8	81,5	41,0	76,2	5,5	68,2	123,9
Хрвати	102,0	113,4	94,1	80,8	65,2	72,5	82,0
Цинцари	/	/		/	/	/	82,9
Црногорци	115,0	121,7	119,9	117,4	80,7	58,1	55,8
Шокци	/	/	/	/	/	41,3	84,7
Чеси	88,0	86,3	80,8	77,7	82,9	82,7	82,5
<i>Муслимани/Бошњаци*</i>	468,3	115,3	165,1	139,4	83,8	86,3	107,7
<i>Русини/Украјинци*</i>	104,6	108,2	103,4	95,3	91,4	92,1	90,1
<i>Хрвати/Буњевци/Шокци*</i>	102,0	113,4	94,1	80,8	80,7	75,8	82,3

Напомене: * Од међупописног периода 1991/81. године без података за Косово и Метохију;

Збирно само због континуитета података у посматраном периоду;

У Попису 1948. године у ФНР Југославији пописано је укупно 6 853 Јевреја и 1 830 Грка који нису били посебно исказани по републикама већ су сврстани у категорију остали;

У Попису 1961. године модалитет Југословен обухвата грађане који се нису ближе национално декларисали или су декларисали регионалну припадност;

До Пописа 1971. године Украјинци и Русини су приказивани збирно;

Од 1991. године без података за АП Косово и Метохију;

До Пописа 1991. године Буњевци и Шокци су приказивани збирно са Хрватима;

1991. и 2011. године непотпун обухват албанског становништва у општинама Прешево и , Бујановац , а број Рома 1991. године је коригован проценом РЗС за општине Бујановац и Прешево

Извор: Прорачун на основу података пописа становништва 1948-2011.

Ако се посматрају осцилације вредности индекса раста уочљиво је и неколико екстремних вредности: Турци 1953/48 – 2 848,8, Власи 1971/61 – 1076,3, Роми 1971/61 – 507,8, Муслимани 1953/48 - 468,3, Албанци 1991/81 – 1,2.

Са друге стране, на основу резултата који су добијени груписањем етничких заједница према сличности варијација њиховог индекса раста (табела 6.5), као и рангирањем етничких група према вредности стандардних девијација индекса раста у посматраном периоду (табела 6.6) јасно се издвајају заједнице које карактеришу варијабилни модели популационе динамике, међу којима се посебно истичу четири етничке групе: Роми, Југословени, Власи и Албанци.

Табела 6.5. Кластерска припадност етничких група према индексу раста 1948–2011. године у понуђеном вишекластерском решењу¹⁰

	5 кластера	4 кластера	3 кластера	2 кластера
Срби	1	1	1	1
Албанци	2	2	1	1
Бугари	1	1	1	1
Власи	3	3	2	2
Грци	1	1	1	1
Јевреји	1	1	1	1
Југословени	4	4	3	2
Мађари	1	1	1	1
Македонци	1	1	1	1
Муслимани/Бошњаци	1	1	1	1
Немци	1	1	1	1
Роми	5	4	3	2
Румуни	1	1	1	1
Руси	1	1	1	1
Русини/Украјинци	1	1	1	1
Словаци	1	1	1	1
Словенци	1	1	1	1
Турци	1	1	1	1
Хрвати/Буњевци/Шокци	1	1	1	1
Црногорци	1	1	1	1
Чеси	1	1	1	1

*За потребе анализе сличности варијација према одабраном методу неопходан је континуирани низ података у посматраном периоду који није доступан за све националне модалитете из различитих разлога, пре свега због ширења статистичке класификације становништва према националној припадности раздвајањем постојећих модалитета. Без намере да се задире у идентитетска питања сваке етничке заједнице, издвојена су три збирна модалитета за које је могуће обезбедити податке у континуитету за дати период; Конкретна објашњења обједињавања одређених етничких група су дата у напоменама табеле 8.

Извор: Прорачун аутора применом хијерархијске кластер анализе методом Ward Linkage према индексу раста становништва Србије према националности у периоду 1948–2011. године први пут објављен у Кнежевић, 2017: 447–448.

¹⁰ За мерење сличности варијација је коришћен модел квадратне еуклидске дистанце.

Према понуђеном решењу једино се Роми налазе у свим кластерима варијабилности што значи да су у свим међупописним периодима од 1948. до 2011. године прикупљени подаци који нису одражавали стварно стање. Иако понуђени резултати јасно издвајају статистички варијабилне етничке групе, то не значи да опсег варијабилности не може бити основа за квалитативну анализу флотантних етничких група јер примењене технике испуњавају само нумеричке принципе груписања (Кнежевић, 2017). С обзиром на то да је варијабилност флотантних етничких група детерминисана променом става при националном декларисању у пописима становништва, неопходно је њихово раздвајање према различитим разлозима¹¹, од оних чији се узроци налазе у широком спектру социо-културних, историјских, политичких, економских и других фактора, до оних чија се варијабилност тесно повезује са примењеним методолошким решењима етностатистичке евиденције. Разлози за учестало етничко прикривање Рома у Србији свакако се налазе у првој групи, а кључне карактеристике овог типа варијабилности су непредвидљивост пројекција и немогућност реконструкције претходних демографских трендова.

Табела 6.6. Стандардна девијација индекса раста по националности у периоду 1948–2011.

	StDev		StDev
УКУПНО	10,3	Грци	25,8
Турци	1052,4	Руси	25,0
Власи	377,6	Хрвати	16,9
Југословени	260,9	Бугари	13,5
Роми	160,7	Словенци	13,4
Муслимани	145,8	Русини	9,7
Албанци	132,2	Румуни	8,1
Јевреји	37,1	Буњевци	7,0
Македонци	31,7	Украјинци	7,0
Шокци	30,7	Мађари	7,0
Црногорци	29,8	Словаци	6,2
Немци	28,8	Срби	4,8
Египћани	26,4	Чеси	3,4

Извор: Прорачун аутора први пут објављен у Кнежевић, 2017: 449.

¹¹ Било би неосновано да се сваком статистичком одступању популационе динамике неке етничке групе припише разлог флотантног понашања њених припадника јер су се дешавале осцилације које нису у истраживачким оквирима етностистике и етнодемографије (нпр. политички мотивисани бојкот пописа или масовна пресељавања на основу међудржавних уговора).

Из угла методологије етностатистичке евиденције постоји неколико разлога за варијабилност одређених група у посматраном периоду. Први је резултат националне политике у послератној социјалистичкој Југославији која се директно одразила на пописе становништва кроз увођење нових методолошких решења, а односи се на питање јужнословенских муслимана који су из верске, прешли у етничку категорију¹².

Други разлог варијабилности наведених етничких група може се приписати честим изменама статистичких номенклатура по националности у смислу увођења нових и раслојавања постојећих модалитета, као и збирно исказивање одређених заједница у ранијим пописима. Тако су од Пописа 1971. године Украјинци приказивани одвојено од Русина, од Пописа 1991. године Буњевци и Шокци одвојено од Хрвата, док је увођење модалитета Египћана (а од 2002. године и Ашкалија) незнатно утицало на број декларисаних Рома, односно Албанаца.

Један од узрока варијабилности који је снажно утицао на показатеље пораста становништва одређених националности одређен је политиком интензивног преразмештаја становништва у послератној Југославији чији је резултат имао размере демографског инжењеринга какав се одвијао кроз „размене” становништва у бројним европским државама тог времена. Тадашњи емиграциони трансфери у државној режији су, осим код аутохтоног јужнословенског становништва унутар Југославије, посебно били изражени код Немаца, Италијана и Турака. У прва два случаја радило се о директним последицама Другог светског рата, док је код Турака био комбинација наслеђених околности кроз увођење могућности *етничког оптирања*, познатог у теорији етницитета као инструменталистичка *теорија рационалног избора*.

У првом случају треба поменути протокол између влада ФНР Југославије и СР Немачке о узајамном обавештавању о натурализацији држављана две земље из 1954. године¹³ којим је регулисано исељавање припадника немачке националне мањине и губитак југословенског држављанства. Период реализације поменутог протокола се поклапа са значајним падом броја Немаца у Србији у међупописном периоду 1953–1961. године када је индекс раста износио 31,4 што указује на варијабилност чији узрок не може бити објашњен ни природним кретањем, ни флотантним понашањем Немаца при националној декларацији (Кнежевић, 2017).

Случај који се може подвести под пример који је већ теоријски објашњен у оквирима антропологије, социологије и политикологије односи се на уговоре о пресељавању становништва између ФНР Југославије, Грчке и Турске (Уговор из 1953. године из Анкаре, и 1954. године из Бледа)¹⁴. Подаци пописа указују на претпоставку да је овим споразумом своју шансу за исељење из Југославије искористио и одређени број припадника етничких група које у ужем смислу нису имали етничке везе

¹² У Попису 1948. године Муслимани су третирано као лица југословенског порекла „без вере”, при чему су се могли изјашњавати као Срби-муслимани (87 637), Хрвати-муслимани (444) и неопређени-муслимани (17 315). У Попису 1953. године укинута је категорија Југословена-муслимана и уведена категорија Југословен-неопређен. Индекс раста од 468,3 у овом периоду указује на трансфер становништва из претходне категорије Југословен-муслиман, при чему интензитет раста указује да се 1953. године међу Југословенима-неопређенима нашао и одређени број флотантних етничких група. Потпуном идентификацијом религиозног са националним обележјем, од 1961. године одвија се убрзани процес етничке консолидације Муслимана у смислу етничке припадности, односно њихове појаве као народа (Radovanović & Radovanović, 1998). Увођење модалитета Бошњак у Попис 2002. године утицало је на значајно опадање броја Муслимана чији је индекс раста у односу на 1991. годину је износио свега 10,8 (табела 6.5).

¹³ Овоме је претходила једна деценија настојања нових југословенских власти да се у послератним годинама трајно реши припадника немачке националне мањине којој су законски ускраћивана основна грађанска и људска права, из чега су изузети „они Немци који су се борили на страни НОП-а, помагали га, или се за време рата нису декларисали као Немци, као и Немци у мешовитим браковима” (Janjetović, 2010: 7).

¹⁴ Према наведеном уговору турска амбасада у Београду издавала је дозволе о турској националној припадности која се стицала само на основу познавања десетак турских речи, отпуста из држављанства Југославије, захтева за спајањем породица (при чему су породице схватане у најширем смислу) и припадности исламској вероисповести (Павловић, 2015: 588).

са Турцима, чему иде у прилог нагли пораст индекса раста декларисаних Турака у Србији који је у међупописном периоду 1948–1953. године износио 2 849. У теоријским оквирима етничитета ова појава није непозната јер одређене групе могу етнички идентитет третирати као инструмент за остваривање одређених бенефиција (Poutignat & Streiff-Fenart, 1995), посебно када се трансформишу у интересне групе које се често преклапају са друштвеним класама кроз појмове *ethclass* или *nation-class* (Gellner, 1983). Према концепту теорије рационалног избора, Banton (1983) наводи да за стварање група и категорија појединци користе своје културне и расне разлике прибегавајући процесима укључивања и искључивања, као и да се „избор“ етничког идентитета не мора увек доводити у везу само са материјалним бенефицијама, већ може одражавати и психолошку сатисфакцију, емотивно задовољство или социјалну приврженост, што нуди прагматично објашњење етностатистичке варијабилности одређених група кроз потискивање примарног и наглашавање слободног избора новог етничког идентитета. (Кнежевић, 2017).

Значајна одступања индекса раста албанског становништва која су забележена у периоду 1991–2011. године, чија је динамика у периоду од 1948. до 1981. године имала предвидив демографски тренд, резултат су фактора који такође није у вези са претходним примерима. Албанско становништво у Србији је из политичких разлога бојкотовало пописе 1991. и 2011. године што се директно одразило на показатеље пораста, а подаци пописа показују да је у овим акцијама владала готово потпуна дисциплина, што појаву флотантности своди на статистички минимум¹⁵.

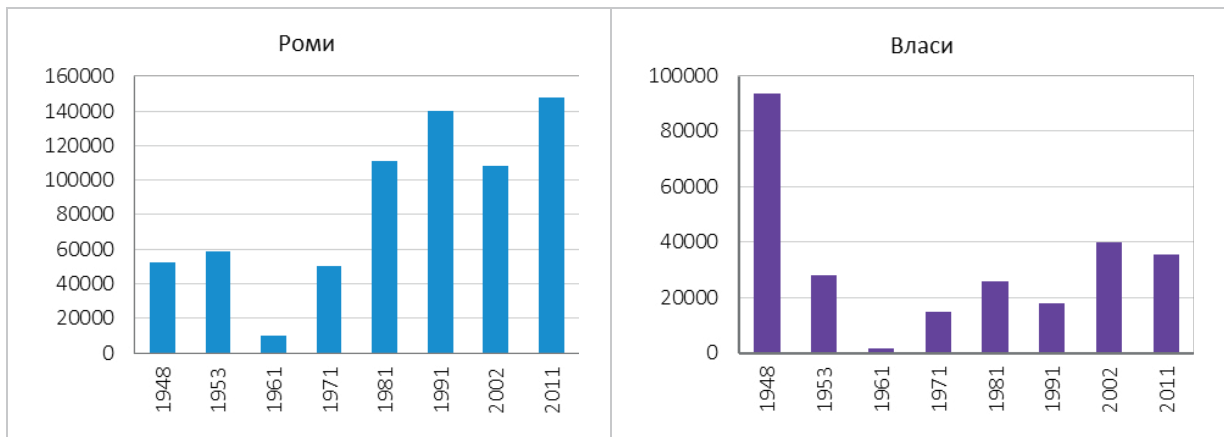
Пример промене етничког идентитета кроз идеолошко-политички приступ националој идентификацији становништва је у пописној статистици Србије исказан у кретању броја декларисаних Југословена. У почетним годинама посматрања променљиво кретање броја Југословена је било у тесној вези са увођењем Муслимана у статистичку номнклатуру националности. Од 1961. године категорија Југословен скоро потпуно губи пређашње етнонационално и цивилизацијско значење, и добија обележје флотантне и недефинисане популације на шта упућује и сврставање Југословена у пописима од 1961–1981. године у категорију *национално неопредељених*, док се од пописа 1991. године сврставају у категорију национално опредељених, уз објашњење да ће се у редоследу класификације наћи иза народа, а испред народности, и то без икакве ближе одреднице шта се подразумева под појмом Југословен (Радовановић, 1995: 189). Експанзија Југословена у Србији која је регистрована у Попису 1981. године може се посматрати и у ширем друштвеном контексту кроз тежњу дела младог становништва за надрастањем сопствене нације и социо-културном идентификацијом са југословенском државом, нарочито у време *new wave* покрета с краја 70-их и почетка 80-их година 20. века (Кнежевић, 2017). Наведени разлози су утицали на значајне осцилације броја декларисаних Југословена у Србији чији је максимум забележен 1981. године (441 941), док је према резултатима Пописа 2011. године њихов број био приближан оном из 1961. године.

Са друге стране, кретање броја декларисаних Црногораца у Србији је до 1991. године имало карактеристику предвидивог тренда који је био у корелацији са њиховом динамиком природног и миграционог кретања. Међутим, резултати пописа из 2002. и 2011. године показују интензивно опадање броја Црногораца који се не може довести у везу ни са једном компонентом демографског развитка, већ искључиво са променом става при декларисању националне припадности (из црногорске у српску националну припадност) која је узрокована новим политичким околностима, распадом државне заједнице Србије и Црне Горе, али и израженом етнополитичком поларизацијом становништва Црне Горе у вези са тумачењем сопственог идентитета.

¹⁵ 1991. године је у Србији пописано укупно 24 497 Албанаца, од чега 15 406 у Централној Србији и Војводини. У Попису из 2002. године у Централној Србији и Војводини је пописано 61 647 Албанаца чија је највећа концентрација у општинама Прешево и Бујановац, док је Попис становништата 2011. године је поново био обележен бојкотом албанског становништва.

Када говоримо о узроцима статистичке варијабилности према националној припадности становништва Србије, центарлно место заузимају Роми и Власи, чија динамика показује континуиране неправилности услед учесталих промена става о националној припадности у свим спроведеним пописима после Другог светског рата. Примене субјективног критеријума као званичног принципа испољавања етничког идентитета резултирала је израженим осцилацијама броја декларисаних Рома и Влаха у свим међупописним периодима у којима је немогуће успоставити интерпретабилне трендове популационе динамике. Узроци флотантности ромског и влашког становништва у Србији се разликују од осталих етничких група јер она није само методолошког карактера, већ произилази и из специфичних социокултурних образаца ромског и влашког становништва који су резултат комплексног историјскодемографског развика и ширег друштвеног контекста у коме се он одвијао (Кнежевић, 2013). Варијабилност ових група у етностатистичкој евиденцији становништва Србије после Другог светског рата никада није представљао *ad hoc* појаву, већ константно правило етничке мимикрије при испољавању сопственог етничког идентитета. Зато настојање демографа, социолога, антрополога, етнолога, историчара и осталих истарживача да објективно прикажу демографске карактеристике Рома и Влаха на основу података пописне и виталне статистике најчешће остаје без успеха. Међутим, далеко већи проблем настаје када се на основу таквих података изводе закључци који представљају интегралне делове јавних политика, нарочито оних које дефинишу правни и политички положај ових етничких група. Према приказаним резултатима хијерархијске кластерске анализе према варијабилности индекса раста Рома и Власи су сврстани већ у двокластерско решење. Популациону динамику ове две групе карактеришу одсуство било какве правилности, значајне осцилације у међупописним периодима, непредвидивост пројекција и немогућност реконструкције претходних демографских трендова.

Графикон 6.2. Кретање броја Рома и Влаха у Србији, 1948–2011.

Иако је заједничка карактеристика ромског и влашког становништва у Србији изразита лабилност при националној идентификацији у пописима становништва, ради се о две етничке групе са дијаметрално супротним моделима репродуктивног понашања, као и израженом дихотомијом већине демографских показатеља. Ромску популацију карактеришу високе вредности наталитета и природног прираштаја, старосна структура прогресивног типа, ниска просечна старост и старост мајке при прворођењу, висока подударност очекиваног и оствареног броја деце, значајно учешће у репродукцији младих жена из оптималног фертилног контингента и високе вредности стопе укупног фертилитета (Кнежевић, 2010). Са друге старне, Власи у Србији су суочени са дугорочним опадањем наталитета (од краја 19. века) и негативним природним прираштајем од половине 20. века. Сви демографски показатељи влашког становништва указују на неповратни процес демографске ерозије,

почев од показатеља демографског старења (високе просечне старости, индекса старења и регресивне старосне структуре), па до израженог одлагања рађања, праксе тзв. „система једног детета” и високог удела жена из фертилног контингента које не учествују у репродукцији, што је резултирало стопом укупног фертилитета испод 1,5, а чија је вредност у демографској теорији означена као доња граница могућности рехабилитације ферилитета (Кнежевић, 2013).

Постоји још неколико особина које разликују ове две етничке групе. У смислу етничког порекла Власи и Роми у Србији немају додирних тачака. У географском смислу ради се о две заједнице са различитим просторним размештајем. Просторни размештај Рома је дисперзан и тешко га је пратити јер нигде у Србији не чине хомогену структуру, већ су као специфично мањинско становништво разбацани у великом броју насеља, најчешће у изолованим деловима. Са друге стране, преко 99% Влаха је сконцентрисано на простору источне Србије, али ни у једној општини не чине већинско становништво. Међутим, питање је који су то фактори који условљавају заједничку карактеристику учесталог етничког прикривања при етностатистичкој евиденцији ове две етничке групе?

Да су Роми и Власи становништво које се у погледу смера и карактеристика етничке мимикрије разликује од осталих мањинских заједница у Србији, потврђују резултати свих пописа становништва после Другог светског рата. Сигурно је да основне разлоге мимикрије треба тражити у историјским искуствима и социо-културолошким специфичностима, али не треба занемарити и чињеницу данашњег друштвеног положаја ових група који има и неке заједничке детерминанте, пре свега неповољну образовну и социо-економску структуру, као и недостатак артикулисаних активности у правцу остваривања основних грађанских права кроз оснивање релевантних политичких и културних организација.

Када говоримо о Ромима, значајан утицај на флотантност могу имати велико сиромаштво, недовољна друштвена еманципација, обострана етничка дистанца, али и непостојање матичне државе која би заштитила њихове интересе. Роми у Србији су социјално најугроженија етничка заједница, а размере егзистенцијалних проблема са којима се суочавају не можемо препознати из резултата пописне статистике. О начинима на који се ови фактори, заједно са другим садржајима ромских етнокултурних елемената, одражавају на различите аспекте њиховог живота можемо размишљати само хипотетички због честе склоности Рома ка промени става при декларисању етничких обележја (Кнежевић, 2017).

Флотантност Влаха у Србији је ипак појава новијег датума јер из српске пописне статистике 19. и почетка 20. века дознајемо да је становништво чији је матерњи језик румунски у Кнежевини и Краљевини Србији у периоду 1834–1910. године имало готово стогодишњи линеарни тренд раста који никада није значајно осцилирао (изузев 1900. године)¹⁶, а релативно поуздан број је, на посредан начин, могуће добити и из Пописа 1921. године. Узроке флотантности Влаха у пописима становништва социјалистичке Југославије није могуће у потпуности објаснити, при чему је примена субјективног критеријума при декларацији етничких обележја само начин да Власи искажу дистанцу према властитом идентитету. Статистичка варијабилност Влаха у пописима становништва детерминише популациону динамику ове заједнице као изразито неправилну, а резултате демографских истраживања на основу података званичне статистике непоузданим.

Методолошки проблеми етнодемографских проучавања флотантних етничких група посебно долазе до изражаја при усаглашавању података пописне и виталне статистике на основу којих се изводе

¹⁶ Према методолошким решењима пописа 1900. године, било је предвиђено да се поред становништва чији је матерњи језик румунски евидентира и становништво које се служило румунским и српским језиком што је довело до приметног опадања у односу на број из 1895. године. Тако је према резултатима 1900. године укупан број становника који су изјавили да им је румунски матерњи језик био 89 873, а билингвалног (српско-румунског) становништва 32 556, што је збирно чинило 19% у укупном становништву Краљевине Србије (Статистика Краљевине Србије, 1905; Кнежевић, 2013: 153).

демографски показатељи и трендови. Поређењем података виталне статистике о природном прираштају и пописне статистике о апсолуном порасту броја припадника изабраних варијабилних етничких група у Србији на примеру међупописног периода 2002–2011. године (табела 6.7) долазимо до закључка да не постоји никаква корелација између ова два показатеља. То значи да ови подаци, иако једини и службени, не могу чинити основу за успостављање научно утемељених демографских трендова из којих би требало изводити закључке, нарочито не оне који би директно утицали на кључне аспекте правног, политичког, културног, односно укупног друштвеног положаја флотантних етничких група.

Табела 6.7. Природни прираштај (J) и апсолутни пораст (P) броја становника изабраних варијабилних етничких група у Србији, 2002–2011.

	J	R
Албанци	7892	-55838
Црногорци	-2139	-30522
Југословени	383	-57418
Немци	-812	163
Роми	21301	39501
Власи	-525	-4724

Извор: Knežević, 2017.

Демографска проучавања Рома у Србији су у директној вези са питањем флотантних етничких група чија појава има најмање две димензије, статистичко-чињеничну и каузалну. У статистичком смислу, узрок флотантности Рома треба тражити у примени субјективног критеријума као јединог и званичног принципа етничке идентификације у пописној и виталној статистици, која оставља могућност сваком лицу да на постављено питање „отвореног типа“ (без понуђених и сугестивних одговора), слободно изрази своја национална, верска и језичка обележја, или да се уопште не изјасни. Ово решење је увек било загарантовано Уставом, како у бившој Југославији, тако и у Републици Србији, па су ефекти етничке мимикрије ромске заједнице у Србији добили недвосмислени статистички одраз који их детерминише као изразито флотантну групу.

Друга димензија флотантности Рома је у вези са ширим друштвеним контекстом етничког прикривања које по правилу представља рефлекс одређених друштвених околности. Иако неслагање „стварног“ и декларисаног етничког идентитета представља централни проблем у етнодемографским истраживањима Рома, етностатистичка слика која је заснована на резултатима пописне статистике се мора прихватити као званично утврђена статистичка чињеница. Са друге стране, приказани резултати експлицитно указују на квалитативна ограничења доступних података о Ромима која морају бити разматрана са одређеним опрезом, нарочито када се користе као основа за креирање јавних политика.

6.3 ПИТАЊЕ ПРИМЕНЕ СУБЈЕКТИВНОГ КРИТЕРИЈУМА НАЦИОНАЛНЕ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ РОМСКОГ СТАНОВНИШТВА У РЕДОВНИМ СТАТИСТИЧКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

Једна од централних дилема приликом прикупљања, обраде и публикувања етностатистичких података у већини европских земаља у вези је са тумачењем појма етничког идентитета. Међународне препоруке за идентификацију етничке припадности у пописима становништва су флексибилног карактера. Тако се обележја држављанства и државе рођења сматрају најбитнијим, док се национална (у етничком смислу), конфесионална и језичка припадност становништва препоручују само као допунска обележја која се не морају обухватати статистичким истраживањима. Међународне препоруке за попис становништва такође наглашавају и субјективну димензију етнокултурних обележја кроз слободну изјаву испитаника, али и политички сензибилитет прикупљања ове врсте података јер припадници одређених мањинских група могу бити посебно осетљиви на дискриминацију на основу етничког или религијског идентитета (UNECE/Eurostat, 2015).

Категоризације етничког идентитета су кроз разне административне процедуре добиле значај тек настанком модерних националних држава. Из историјске перспективе, колективни идентитети су постојали и раније, али нису нужно били статични. Са развојем савремених држава, политичке елите су чиниле велике напоре да категоризацијом становништва створе државне, али истовремено и етничке границе у чему су званичне статистике имале значајну улогу у процесима партикуларизације становништва и стварања суверених народа (нација) на основу правног, етно-културолошког или оба критеријума (Kertzer & Arel, 2002; Petit, 2013; Knežević, 2019). Етностатистичке категоризације су се у различитим државама мењале развијајући нове модалитете у складу са политичким и друштвеним околностима. У колонизованим државама је била изражена колективна идентификација домородачког становништва категоријом „други“, док је развој расне категоризације најочљивији на примеру Сједињених Америчких Држава. Тако је у америчким пописима категорија „non-white“ мењена категоријама „Negro“, „Afro American“ и „Black American“. Категорија „Spanish spiking residents“ замењена је категоријом „Hispanic Americans“ која је условила креирање новог модела „White non-Hispanic“. Имигранти из Турске, Ирана и Источне Европе у шведској статистици су категорисани као „Non-Nordic“. Категорија „Non-Jews“ у Израелу идентификује Арапе различитих вероисповести, а „Non-Whites“ у САД детерминише црне и азијске Американце (Goldscheider, 2002: 72–73). У Канади категорије земља рођења, језик, религија или порекло чине основу за одређивање етничког идентитета.

У статистици Руске Федерације и већине земаља бившег СССР-а централна етностатистичка обележја су била национална припадност и матерњи језик. У статистичкој номенклатури према националности из 1989. године своје место је нашло 128 модалитета. Према подацима пописа из 2002. године у Руској Федерацији су живеле 182 етничке заједнице, односно 142 народа и 40 етничких група, док су 2010. године пописане 193 етничке заједнице, односно 145 народа и 48 етничких група. Занимљиво је да се у одговорима на питање о националној припадности становништва у попису 2002. године нашло око 800 етничких модалитета што је био разлог да се ангажују тимови етнолога. На пример, у зависности од географског размештаја, за националну припадност Башкири добијали су се одговори „Башкирот“ или „Башкурт“, за Туванце „Тува“, „Тива“, „Тива-Киџи“, за Бурјате, „Бурјад“, итд. (Vishnevsky, 2006). Питања о матерњем језику су била присутна у готово свим савременим пописима од 1897. године, док се од 1970. године поставља и питање о „владању језиком других народа СССР-а“ (при чему је испитаник у одговору могао навести само један од језика), док је 2010. године питање модификовано у „владање другим језицима“ (Knežević, 2019). У документима миграционе статистике бившег СССР-а могуће је пронаћи податке о етничкој припадности миграната, а у Имиграционој служби САД почетком 20. века коришћена је листа са 48 модалитета раса или народа нових имиграната на Ellis Island (Kertzer & Arel, 2002: 3; Knežević, 2019).

Са друге стране, у Француској су питања о расној и етничкој припадности одсутна из пописних образаца, а аналитичка разлика између расно засноване дискриминације и расно засноване класификације није разумљива (Simon, Piche & Gagnon, 2015). „Изостанак дефиниција расе и етничког порекла, као и немоћ пред решавањем могућих сукоба између потребе за прикупљањем ових података и заштите равноправности и поверљивости података, у потпуности одређују приступ етностатистичкој евиденцији у европским законима. Француска има рестриктиван законски оквир о прикупљању података који откривају расно или етничко порекло и верска уверења јер се сматрају друштвено осетљивим“. Француски отпор укључивању етничке и културне компоненте у пописе има позадину у Уставном секуларизму и очувању француског идентитета. Националност се у Француској тумачи као грађански или правни идентитет, близак држављанству, док је у Источној Европи и бившим совјетским државама више усклађена са културним идентитетом и етничким пореклом (Blum, 2002; Chopin, Farkas & Germanie, 2014: 16).

Прикупљање података о етничким обележјима има дугу традицију у пописима становништва Србије, а питање о националној припадности је први пут постављено у попису Кнежевине Србије 1866. године. У свим пописима од половине 19. века до данас централно место су имала питања о обележјима матерњег језика и вероисповести, а директно питање о националној припадности је постављано у свим пописима после Другог светског рата. Хронолошки посматрано, од почетка 20. века на пописе становништва Србије су директно утицали друштвено-политички токови, почев од унитаристичке идеологије интегралног југословенства која се рефлектовала кроз методологију прикупљања и објављивања етностатистичких података 1921. и 1931. године (Радовановић, 2007), преко успостављања тзв. југословенског модела социјализма „као решења отвореног националног питања конструисањем нових националних модалитета, преко атмосфере етностатистичког пребројавања и етничког раслојавања уочи распада СФР Југославије, па све до пописа након демократских промена који су били спроведени у условима снажне доминације концепта политичке коректности“ (Кнежевић & Radić, 2016: 71).

Подаци о **националној припадности** од 1948. године су прикупљени под условима уставних начела која су гарантовала потпуну слободу националног изјашњавања свих грађана. „Иако Устав не предвиђа изричито, слобода изражавања националне припадности у себи садржи и слободу избора националне припадности, па и слободу промене националне припадности према сопственом избору. Другим речима, слобода изражавања националне припадности првенствено подразумева индивидуални однос према сопственом идентитету“ (Ђурић et al, 2014: 15). Понуђена методолошка решења која су подразумевала безусловну примену субјективног критеријума при декларисању етничког идентитета имала су неповољан утицај на поузданост пописних резултата јер су омогућавала видне осцилације појединих етничких група. Дакле, када говоримо о националној структури становништва Србије морамо имати у виду чињеницу да статистика располаже бројем „национално декларисаних“, који не мора да одражава и стварну етничку припадност.

Етнодемографска истраживања додатно отежавају и честе промене статистичких класификација националности кроз увођење нових модалитета, честе недоумице око дефинисања народа, националних мањина, етничких група, као и збирно исказивање подататка за одређене етничке заједнице. Из наведеног би се могло закључити да је скоро свако изјашњавање о етничкој припадности имало политичку конотацију која се квантитативно могла мерити у пописним подацима, почев од покушаја да се на идеолошким основама направе нове етничке конструкције, до покушаја да се тзв. „уставним национализмом“ помире два супротстављена концепта суверенитета, територијални и етнонационални (Hayden, 1993).

Питање о **матерњем језику**, као једном од кључних етнокултурних обележја, периодично је постављано у пописима становништва Кнежевине Србије, континуирано пописама Краљевине Србије, у оба међуратна југословенска пописа, и осим у попису 1948. године, у свим пописима после Другог светског рата. Иако се матерњи језик третира као објективније обележје од националне припадности, подаци ипак показују одређену варијабилност која је у корелацији са променама статистичких номенкатура матерњег језика, док се неподударна језичке и националне припадности јављају најчешће код флотантних етничких група. Зато матерњи језик не мора увек да буде довољна одредница за припадност некој националној групи јер није ретка појава да више етничких заједница истовремено декларише различиту националну припадност и исти матерњи језик.

Информације о **конфесионалним обележјима** становништва Србије прикупљане су у готово свим пописима становништва Србије до 1910. године, као и оба предратна југословенска пописа 1921. и 1931, док је у периоду социјалистичке Југославије питање вероисповести имало изражену идеолошко-политичку конотацију. Постављено је само 1953. године, а враћено у попис 1991. године, више у функцији фондирања политике етничког пребројавања, него демократске праксе слободног исказивања верске припадности. У зависности од начина на који се поставља, питање о вероисповести може имати наглашени субјективни карактер, или може да одражава само формалну припадност одрђеној религији. Према актуелним методолошким решењима питање о верској припадности је отвореног типа и грађани нису дужани да се изјасне.

Поред пописа становништва, у етнодемографским истраживањима подједнако важан извор података је витална статистика (статистика рађања, смрти, склопљених и разведених бракова) која се у Србији бележи још од прве половине 19. века, али је дистрибуција података по националности доступна тек од педестих година 20. века. Витална статистика у послератном периоду је била подложна методолошким променама, нарочито 1965–1970. године, када је без објашњења обустављено објављивање виталних догађаја по националности, што знатно отежава етнодемографска проучавања из тог периода. Ово је посебно важно за демографска проучавања оних националних заједница које су у том периоду оствариле значајне демографске промене. Из етнодемографског угла, основни недостатак важеће методологије прикупљања и објављивања виталних догађаја по националности представља чињеница да су постојећи подаци о наталитету дистрибуирани искључиво према националности мајке. То значи да располажемо само бројем рођене деце од национално декларисаних мајки, док је евиденција морталитета под директним утицајем изјаве известиоца смртног догађаја.

Пописи становништва реализовани у оквирима југословенске статистике у периоду од 1948. до 1991. године и државне статистике Републике Србије од 2002. до 2022. године обезбеђују податке о Ромима, али се њихов квалитет најчешће оспорава, нарочито када се имају у виду процене представника ромских организација и невладиних организација. Ова оспоравања најчешће се заснивају на незадовољству укупним бројем пописаних Рома. У том смислу издваја се неколико важних питања.

Прво питање се везује за евентуалне проблеме методолошке природе при изради питања о националној припадност становништва и неразумевања методологије прикупљања етностатистичких података у пописима становништва од 1948. до 2022. године. Наиме, статистика посматра етничку припадност као личну опредељеност, а размимоилажење објективног приступа и изјаве лица намеће потребу за јасним раздвајањем појмова етничке опредељености и етничког порекла у смислу културно-цивилизацијских корена. Српска статистика оперише само првим појмом, а корисничка јавност најчешће изједначава опредељење и порекло, што изазива бројне недоумице и сумње у квалитет доступних етностатистичких података. Због тога, када износимо статистичке податке о Ромима, морамо имати на уму да је реч о информацијама о становништву које себе сматра Ромима и тако се изјашњава у датом моменту пописа становништва. Значи, реч је о национално, језички и верски

декларисаним лицима, без упуштања у истраживање њиховог стварног етничког порекла. Методологија прикупљања етностатистичких података сигурно има значајан утицај и на изјашњавање Рома, о чему сведоче изразите неправилности у кретању њиховог броја током пописних периода (Радовановић & Кнежевић, 2014). Тако је, на пример, Пописом становништва из 1953. године у Србији регистровано 58 800 лица изјашњених као Роми, 1961. године свега 9 826, док је двадесет година касније овај број био 11 пута већи. Овакво кретање броја Рома далеко је од било каквог демографског објашњења и не може се упоредити ни са једним пројектованим трендом кретања становништва. Међутим, овде постоји један детаљ који није могуће занемарити, а односи се на пописне резултате у тадашњој СР Македонији из 1961. године према којима је број Рома био релативно постојан, односно приближан оном из претходног пописа, што није био случај и у Србији у којој је забележен пад од преко 83%. С обзиром на то да је пописна методологија била идентична у свим тадашњим југословенским републикама може се закључити да су методолошке мањкавости само делимично могле утицати на ову појаву. Са друге стране, једино се у пописима 1953. и 1961. године практиковало да се на самој пописници дају кратка објашњења с припремама за уписивање одговора на питање о народности. Битна разлика између ових објашњења састојала се у томе што на пописници и у упутствима за пописивање из 1961. године Роми нису били укључени у таксативно набрајање назива народности које је било дато на пописници и упутствима за пописивање из 1953. године. Стога, има мишљења да су „прилично конфузна објашњења из методолошких упутстава Пописа 1961. године за уписивање одговора *Муслиман-национално неопредељен* могла да изазову код пописивача и пописаних различите интерпретације, поготово што је давање одговора на питање о народности почивало на изразито субјективном критеријуму” (Станковић, 1992: 161).

У прилог тези да је утицај методологије пописа могао значајније утицати на овај проблем иде и чињеница да Роми нису били једина етничка заједница са израженим бројчаним падом 1961. године. Слична појава је забележена и код Влаха у Србији, када се према резултатима Пописа 1961. године њихов број смањило 20 пута у међупописном периоду од 8 година. Треба напоменути да су осцилације броја Влаха израженије него код било које друге етничке групе, а да одговор на ово питање треба потражити у флотантном понашању и етничкој симбиози Влаха у Србе јер „интегрисање Влаха у српски народ има своју дубоку цивилизацијску, социјалну, психолошку и политичку основу, тако да и није чудна њихова склоност ка прихватању српског имена и делимичном декларисању у пописима као припадника српске етничке заједнице” (Радовановић, 2002: 543).

Уз све наведено треба поменути и да сви пописни резултати показују значајне и дисбалансе између броја декларисаних Рома и броја лица чији је матерњи језик ромски, што указује на још увек недовољно развијену ромску свест о очувању сопственог идентитета. С једне стране, феномен етничке мимикрије и декларативно напуштање матичне етничке заједнице се „може протумачити жељом Рома да се отисну каналима друштвене мобилности социјално фаворизованих народа, неголи стварном жељом за порицањем своје етничке самобитности” (Станковић, 1992), док с друге стране постоје претпоставке да се осећај етничке самобитности најдоследније задржао међу Ромима који живе у издвојеним и изолованим заједницама (деловима насеља), као и да своје етничко порекло најчешће прикривају они Роми који су успели да се отргну из типичних просторних и животних оквира ромске заједнице и да се образовно, професионално и статусно уклопе у оквиру шире заједнице (Кнежевић, 2010). Треба нагласити и да не постоји научно установљен одговор на појаву етничке мимикрије код Рома, већ се она најчешће тумачи претпоставкама да су Роми једна од етничких заједница о којима постоје бројни стереотипи и предрасуде, те они настоје да прикривањем свог етничког порекла заузму повољнији положај у друштву.

Ограничења методолошке природе прикупљања етностатистичких података у пописима становништва само су део сложеног проблема утврђивања стварног демографског потенцијала Рома. Питање узрока варијација у етничком декларисању Рома може се довести у везу и са различитим политичко-историјским околностима, непријатним искуствима и претпоставком да су Роми подложнији процесу асимилације, при чему треба подвући да се ради о историјском и рецентном процесу који има своју динамику и постоји у сваком друштву без обзира на националну припадност¹⁷. На основу наведеног могли бисмо закључити да не постоји јасна емпиријска подлога за тврдњу о асимилацији. Међутим, у историји постоје и обрнути примери. Неки аутори сматрају да је процес асимилације Рома у савремене балканске народе, био не само присутан, већ и веома значајан. „Први трагови симбиозе, а потом и асимилације (нарочито са Хрватима и Словенцима) су се одиграли још крајем средњег века, када је асимилационо претакање циганске популације довело до социјалне равноправности, па чак и до свештеничких католичких звања и позива. Такође је познат и пример Цигана чергара, који су се кроз пет стотина година живљења у балканским земљама, асимилovali са Власима стварајући етничке групе као што су: Каравласи (поромуњени Цигани), Мађупи (поарбанашени Цигани), Ђорговци-Ардановци (посрбљени Цигани), Еђупци (бугаризовани, македонизирани и турцизирани Цигани). Сви они су задржали извесне антрополошке циганске особине, менталитет и патријархалну циганску културу (надограђену културом савремених балканских народа), али су углавном изгубили матерњи језик као објективно етничко обележје” (Вукановић, 1983: 95).

Једна од данашњих специфичности ромске популације везује се за типичну слику ниских аспирација и изузетно брзих адаптационих способности, односно питање успореног процеса националног освешћавања и еманципације, о чему сведочи и њихова склоност да се у пописима становништва декларишу као припадници етничких заједница са којима живе на истом подручју, уз често мењање става о етничкој припадности од пописа до пописа. Постоје мишљења да је еманципацију Рома прекинуо погром и њихово страдање широм Европе током Другог светског рата, тако да се многи деценијама после рата нису изјашњавали о свом етничком пореклу. Такође су затрти и зачеци ромске интелигенције, а то стање ће превазићи тек крајем шездесетих година прошлог века. Новија истраживања показују да је у многим европским земљама изражено „административно етничко чишћење” Рома и примењује се „статистички геноцид” над припадницима ове етничке заједнице. Методи такве латентно рестриктивне демографске политике према Ромима свакако произилазе из традиционалних предрасуда према Ромима и стереотипа, али и из настојања држава да прикрију реално стање у вези са социјално-економским проблемима Рома чије решавање изискује знатна средства” (Јакшић & Вашић, 2005). Наведене чињенице упозоравају да се без систематског научног проучавања не би смео олако одбацивати значај процеса асимилације Рома, али је сасвим логично и да се асимилација, као дуготрајан процес не може сматрати реалним узроком учесталих варијација броја Рома од пописа до пописа (Кнежевић, 2007: 75).

Треће питање би се могло везати за тешкоће извршења пописа на терену, односно обухват Рома у пописима становништва. Познати су проблеми са којима се срећу пописивачи који пописују Роме; од врло уочљиве подозривости ромског становништва према попису, до ситуације да пописивачима податке дају лица која често не знају тачне податке. Проблем представља и велика просторна покретљивост Рома, честе промене пребивалишта и интензивно ницање нових насеља, нарочито у великим градовима. Међутим, постоје и проблеми психолошке природе код пописивача који се манифестују разним облицима и индикаторима друштвених предрасуда као што су етничке

¹⁷ “У историји постоје примери када су Роми показивали своју етничку виталност, а један од познатијих је пружање отпора настојањима Аустријског Царства да им репресивним законским мерама уништи национално биће и тако му затре сваки траг. Одредбе царице Марије Терезије из 1767. године о Циганима у Аустријском Царству, биле су од огромног значаја за асимилацију и етничко претакање Цигана у разноврсне етносе пространог Аустријског Царства из 17. века, те да би сачували своју етничку припадност, емигрирају у суседне земље ове империје. Ту се очито ради о насилном претакању Цигана у друге етносе. Циганима том приликом одузимају децу, забрањује им се склапање међусобних бракова, употреба циганског језика. Значи, Цигани су се имали претакати у Аустријанце, Мађаре, Хрвате, Словенце, Србе, Румуне, а делом и Немце” (Вукановић, 1983)

стереотипије¹⁸ и етничка дистанца. Према резултатима ранијих (Кузмановић, 1992: 155), али и актуелним истраживањима ромске популације у Србији етничка дистанца према Ромима је прилично изражена (Bašić & Stjelja, 2021: 244), а највише се дистанцирају особе које им приписују негативне особине. Резултат ове појаве на терену је избегавање неких пописивача да уђу у ромска насеља или станове у којима живе Роми, или делимично пописивање Рома на основу података једне особе за више домаћинства. Ипак, постоје уверења да ово није масовна појава међу пописивачима, а једно од решења проблема недовољног обухвата Рома могло би бити веће ангажовање Рома у својству пописивача. Реално је претпоставити да би се Роми мање устезали да изразе аутентично етничко осећање када би их пописивала лица која долазе из исте етничке заједнице, него из оне коју сматрају страном, или можда чак и непријатељском. Значајну улогу могла би да има и самостално спроведена контролна анкета о броју Рома у појединим насељима или деловима ромских насеља, такође у време пописа, чији резултати би могли да се упореде са резултатима пописа.

6.4 ОБЕЛЕЖЈЕ МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА У ЕТНОДЕМОГРАФСКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА РОМА У СРБИЈИ

Језик је једно од основних идентитетских обележја народа чији се називи најчешће подудару са њиховим језицима, док се статистичке неподударности етнонационалне декларације и „припадајућег” језика најчешће јављају код етничких група које услед асимилационих процеса или одређених друштвено-политичких околности прихватају језик преовлађујуће етнолингвистичке средине. Процеси етнокултурне интеграције мањина кроз промену објективног (језичког) етничког обележја евидентирани су у етностатистичким истраживањима и могу се објаснити разним интердисциплинарним приступима, док примери прихватања мањинског језика од стране већинског становнишва често захтевају сложенија објашњења.

Језик најчешће представља основу националног идентитета, без обзира на примењени концепт, матерњег или употребног (говорног, конверзацијског, саобраћајног) језика. У том смислу језичка припадност се може сматрати постојаном етничком детерминантом која је свој први статистички исказ добила у попису становништва Белгије 1846, а током педесетих година 19. века и у пописима Пруске и Швајцарске. На међународном конгресу статистичара у Бриселу 1853. први пут је било покренуто питање обележја „говорног језика” (*langue parlée*), али се о њему више расправљало на следећем конгресу у Бечу 1857, пре свега кроз дебат о новом значењу појма националне припадности у контексту тадашњих процеса стварања европских националних држава и идентитета (Agerl, 2002). Ставови статистичара о категоризацији и дефиницији језика у пописима становништва недвосмислено су осликавали геополитичке односе у тадашњој Европи, али и диференцијалне приступе схватању националне припадности. Иако у то време није постојала категорија националне или етничке мањине, било је јасно да нумерички критеријум, изражен бројем лица која декларишу поједине језике у попису становништва, може имати важну улогу у остваривању права у разним сферама друштвеног живота. Концепт матерњег језика је постао саставни део редовне пописне евиденције већ током друге половине 19. века, пре свега у државама које су темељиле своје вредности на етнокултурним елементима кроз визију примордијалног културолошког концепта етничког идентитета који је, између осталог, наглашавао и значај заједничког језика као градивног елемента за настанак и припадност једној етничкој групи чак и у случају изостанка заједничких предака. Континуирано прикупљање информација о матерњем језику је почело у пописима становништва Мађарске и Пруске¹⁹ 1880, Србије 1890, Русије 1897. године.

¹⁸ Под етничком стереотипијом се подразумева шематска и крута представа о особинама припадника неке етничке групе, која се круто преноси и примењује на сваког појединца из групе. (Кузмановић, 1992: 150)

¹⁹ Иако је Аустро-угарска монархија била јединствена држава, Мађарска је имала одређени степен унутрашње аутономије која је подразумевала и самостално спровођење пописа становништва. То је резултирало применом потпуно супротног концепта језичке припадности у односу на Аустрију која је инсистирала на питању употребног језика. Слично је било и са

Питање о језичкој припадности становништва има дугу традицију у пописној статистици Србије, а информације су биле прикупљане увек према концепту матерњег језика. Ови подаци су периодично прикупљани у пописима од 1834–1884, а у континуитету од 1890. до 1910, међуратним југословенским пописима (1921. и 1931) и, осим 1948, у свим пописима после Другог светског рата. Иако се у демографији матерњи језик сматра објективнијим етничким обележјем од националне припадности, резултати истраживања који су изведени на основу укрштања пописних података показују значајне диспаратите који су у корелацији са променама етностатистичких номенклатура и флотантног понашања одређених етничких група. Статистичке неподударности између језичке и националне припадности у пописима становништва Србије недвосмислено показују да више етничких заједница може истовремено да декларише исти матерњи језик, али и да припадници једне етничке групе могу да декларишу различите матерње језике. Ипак, декларисани матерњи језик не мора увек да буде довољна детерминанта етнонационалне припадности. Успутна запажања показују да је етничко раслојавање постојећих народа кроз увођење нових етнонационалних модалитета у статистичке номенклатуре истовремено узроковало знатно сложеније процесе језичког раслојавања, по принципу „придруживања припадајућих матерњих језика“ (најчешће дијалектичких варијетета), што је довело не само до лингвистичких већ и етностатистичких и демографских апсурда (Кнежевић, 2019).

Препоруке за спровођење пописа становништва 2020, у зависности од тога да ли се ради о историјски вишејезичким, или имигрантским подручјима, наводе четири концепта језичке припадности: матерњи језик, говорни језик (онај који најбоље познаје, тј. говори), употребни (најчешће коришћени језик у кући или на послу), и владање језиком којим лице зна да говори и пише (UNECE/EUROSTAT, 2015: 152). У смислу прикупљања података код прва два концепта се углавном евидентира један језик, док се према трећем и четвртном концепту могу прикупљати подаци о више језика. Једна од кључних препорука је да се комбиновањем понуђених концепата у попису постави више питања о језичкој припадности чији одговори би ближе објаснили асимилационе, инклузивне или интеграционе процесе.

Питање о језичкој припадности становништва према концепту матерњег језика било је, са изузетком пописа из 1948, постављано у свим пописима после Другог светског рата. Дефиниција матерњег језика која је коришћена у попису 1953. подразумевала је *језик којим лице у свом домаћинству претежно говори и који лице сматра својим матерњим језиком*, док се од 1961. године под матерњим језиком подразумевао *језик који је неко лице научило да говори још у најранијем детињству, односно језик који лице сматра својим матерњим ако се у домаћинству говори више језика*.

Од пописа до пописа долазило је до промена статистичких класификација матерњег језика које су најчешће биле усклађиване са новим националним модалитетима којима су прошириване постојеће статистичке номенклатуре националности. Статистичка класификација националности је само у периоду 1991–2011. проширена са укупно 18 нових модалитета, али ово проширење није испраћено истовременим увођењем припадајућих језика. Тако је 1991. године, и поред увођења 9 нових националних модалитета, статистичка класификација језика остала иста као и у попису 1981. У попис 2002. су уведени модалитети босанског, цинцарског и кинеског језика, а 2011. године још шест модалитета: буњевачки, јерменски, горански, шокачки, црногорски и шопски језик.

Вековне миграције Рома праћене су мењањем имена њихове етничке групе у зависности од територије коју су настањивали. Најстарији и најпознатији назив за Роме је *Цигани*, који се на разним језицима различито пише, изговара и третира. Међутим, на I Светском конгресу Рома који је одржан од 8. до 11. априла 1971. године у Лондону, донета је одлука којом се озваничава назив *Ром*, а који је у Србији постао званичан 1972. године. У складу са наведеним реаговала је и тадашња званична статистика преко промене етнонима у статистичкој номенклатури становништва према националној

Пруском која је од 1870. године у саставу царске Немачке, а која је такође имала одвојено питање о матерњем језику, пре свега због значајног удела становништва пољског говорног језика (Arel, 2002: 95).

припадности. Наиме, Роми су у званичној статистици Србије још од прве половине 19. века евидентирани под етнонимом Цигани, све до пописа 1971. када је замењен модалитетом Роми–Цигани, а од 1981. модалитетом Роми, који је и данас у употреби.

Када је у питању класификација према језичкој припадности, ромски језик је бележен као цигански закључно са пописом 1961, односно ромски (цигански) 1971. и 1981. године, док је у каснијим пописима коришћен модалитет ромски језик.

Уобичајени методолошки приступ у демографским истраживањима подразумева укрштање одговора о националној припадности и матерњем језику (Кнежевић, 2011). Приметно је да и подаци о матерњем језику показују одређену варијабилност која је у корелацији са променама статистичких номенклатура језика и варијацијама становништва према националној припадности. Ипак, етнодемографске анализе становништва Србије према матерњем језику подразумевају и познавање неколико ограничавајућих питања становништва у вези прикупљања, обраде и исказивања резултата пописа становништва према овом обележју од којих се издвајају следећи:

- За етнонационалне модалитете Муслимани, Југословени, Египћани, Бањаши, Торлаци и Ашкалије не постоје класификовани језици па није могуће изводити показатеље;
- До Пописа 1971, декларисани Украјинци и Русини су исказивани збирно, иако је русински језик био исказиван у резултатима из 1953. и 1961. године;
- У статистичку номенклатуру националности 1991. године уведени су модалитети Буњевци и Шокци који су до тада исказивани збирно са Хрватима, док су буњевачки и шокачки језик уведени у статистичку номенклатуру језика за Попис 2011²⁰;
- За 1971. и 2002. годину подаци се односе на лица која су изјавила да им је матерњи језик српски, српскохрватски, и хрватски, хрваткосрпски. У Попису 1953. модалитет је гласио српско-хрватски, а 1981. и 1991. године постојала је јединствена шифра за српски, српскохрватски, хрваткосрпски, хрватски, па није било могуће раздвајање становништва српског и хрватског матерњег језика. Самостални модалитети српског и хрватског језика су уведени у Попис 2011;
- Подаци о јеврејском језику се односе на укупан број лица која су изјавила да им је матерњи језик јеврејски, хебрејски, јидиш или ладино.

За компаративне приказе међупописне динамике становништва према националности и матерњем језику пописни подаци омогућавају употребу два приступа.

Први подразумева упоредну анализу односа између укупног броја становника одређеног матерњег језика и укупног броја становника одређене националне припадности. Мерење диспаритета је представљено бројем становника одређеног матерњег језика на 100 становника припадајуће етнонационалне групе у једној пописној години.

Други приступ је заснован на техници укрштања етностатистичких података у циљу анализе диверзификације декларисаног матерњег језика у оквиру исте националне групе.

Упоредна анализа динамике броја становника Србије према декларисаној националности и матерњем језику показују различите нивое диспаритета према наведеним обележјима. Посматрајући нумеричке односе броја становника становника одређеног матерњег језика и броја становника припадајуће националне припадности у претходним пописима 1953–2011, могуће је издвојити три модела статистичке подударности података о наведеним етничка обележјима (табела 6.8).

²⁰ Експанзија етностатистичких категоризација је посебно видљива у периоду 1991–2011, када је уведено укупно 18 нових модалитета (1991. године – девет, 2002. године – три и 2011. године – шест).

Табела 6.8. Број становника одређеног матерњег језика на 100 становника припадајуће националности, 1953–2011.

	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Албански	99,4	97,8	98,2	100,5	123,4	103,5	172,8
Босански	/	/	/	/		99,0	95,6
Бугарски	98,4	96,3	92,8	105,4	95,2	80,3	71,9
Буњевачки	/	/	/	/	/	/	40,9
Цинцарски	/	/	/	/	/	38,9	37,4
Црногорски	/	/	/	/	/	/	6,5
Чешки	69,6	83,7	87,1	59,6	76,1	58,2	44,4
Грчки	99,1	98,3	107,9	105,4	142,7	73,6	64,8
Горански	/	/	/	/	/	/	21,1
Хрватски	/	/	49,5	/	/	39,1	33,2
Јеврејски	/	9,2	14,3	5,7	47,0	1,6	3,6
Јерменски	/	/	/	/	/	/	70,3
Мађарски	100,1	100,0	100,1	95,9	101,3	97,7	95,8
Македонски	98,8	91,8	84,9	60,1	60,3	57,3	55,8
Немачки	99,5	99,6	98,3	70,1	82,1	58,4	53,9
Ромски	94,1	194,1	102,0	82,4	83,0	76,1	68,2
Румунски	111,5	101,5	112,9	105,0	107,7	99,8	99,1
Руски	82,7	90,3	89,9	67,0	83,8	85,0	97,9
Русински	/	/	93,2	82,1	89,2	84,6	79,6
Словачки	97,7	99,2	98,4	92,3	99,1	97,4	94,4
Словеначки	79,1	82,9	82,3	69,9	93,0	59,2	56,3
Српски	/	/	106,6	/	/	106,6	105,7
Шокачки	/	/	/	/	/	/	59,8
Шопски	/	/	/	/	/	/	1043,7
Украјински	/	/	78,2	36,6	64,6	49,8	38,9
Влашки	709,0	7.796,5	950,2	506,4	401,8	136,9	122,0

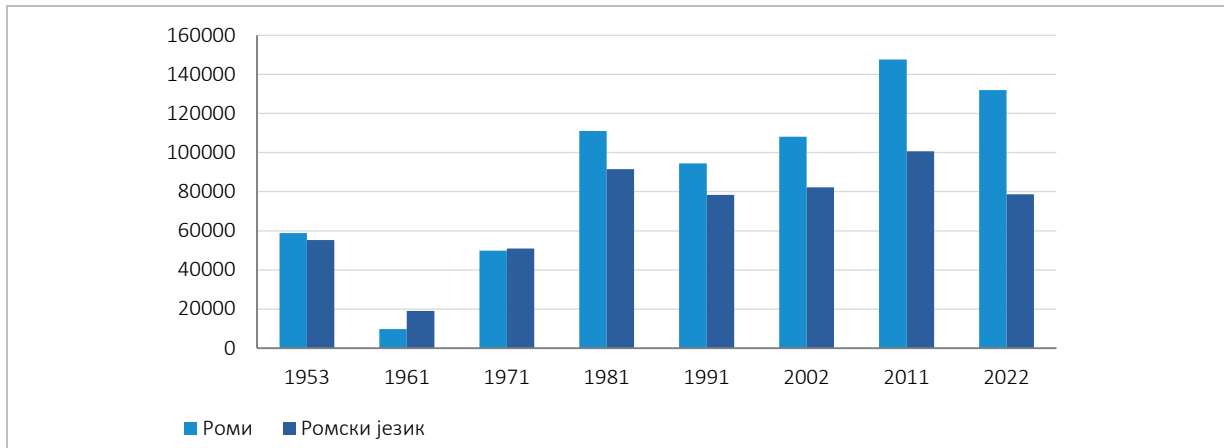
Извор: Прорачун на основу резултата пописа становништва ФНРЈ, СФРЈ, Републике Србије 1953–2011, СЗС, РЗС; Knežević, 2019.

Први модел представљају контингенти становништва код којих су национална и језичка декларација усаглашени уз незнатна одступања. У ову групу спадају Албанци, Бугари, Словаци, Мађари, Немци и Румуни (чији је број у свим пописима био незнатно мањи од броја становника који су декларисали румунски матерњи језик). У смислу асимилације, акултурације и осталих социо-културолошких процеса, пописни подаци о наведеним групама наводе на закључак о очуваним језичким идентитетима, без обзира на интензитет, смер и узроке демографских процеса.

Други модел нумеричких односа националне и језичке припадности становништва Србије карактерише умерена корелација коју карактерише мањи број становника припадајућих језика у односу на број национално декларисаних, у сличним пропорцијама, и у готово свим пописима. Без обзира на интензитет и смер популационе динамике, наведени трендови су изражени код Словенаца, Чеха, Руса и Македонаца у Србији.

Трећи, и најзанимљивији модел је представљен флотантним, статистички варијабилним етничким групама. Највећа одступања су забележена управо код Рома (графикон 6.3), а било их је и код Влаха²¹ и неколико других етничких група²².

Графикон 6.3. Број декларисаних Рома и становника ромског матерњег језика према резултатима пописа у периоду 1953–2022. године.

Извор: Табела 6.8; Републички завод за статистику, 2024.

Обележје матерњег језика Рома у Србији прати осцилације броја национално декларисаних Рома што их чини једином етничком групом код које је забележена варијабилност оба етничка обележја у готово свим међупописним периодима. Према резултатима Пописа 2022. године однос броја становника чији је матерњи језик ромски и броја национално декларисаних Рома у Србији је износио свега 59,6%, што је уједно и најнижи удео у свим спроведеним пописима до данас са тенденцијом опадања још од Пописа 1981. године.

Слична тенденција се уочава и другим приступом етнодемографске анализе који подразумева упоредну анализу података о матерњем језику Рома у Србији. Подаци из три узастопна пописа 2002, 2011. и 2022. године показују линеаран пад удела ромског језика у корист језика већинског српског становништва, и то за 6% у периоду 2002–2011. и 7,4% у последњем међупописном периоду 2011–2022. године. У сва три наведена пописа становништва други у рангу језика Рома био је српски, чији се удео повећао за 11,9% у укупном периоду посматрања, док су румунски, албански, мађарски и влашки језик код Рома остали испод 1% (табела 6.9).

²¹ Поређења обележја националне и језичке припадности становништва Србије показују најизраженије диспаритете код Рома и Влаха, чију популациону динамику карактеришу одсуство демографске правилности. Ипак, важно је нагласити да су учестала нумеричка одступања између националне и језичке припадности Влаха пре свега резултат промене става о националној припадности, а не исказа о матерњем језику чија би стабилност могла да послужи као методолошки коректив у процени њиховог стварног броја. Подаци о влашком матерњем језику показују релативно линеаран опадајући тренд који би могао да укаже на одређену предност квалитета података о влашком матерњем језику у односу на податке о националној припадности Влаха.

²² Ова појава је забележена и код Турака у првим послератним пописима (у директној вези са њиховим националним изјашњавањем, о чему је већ било речи), док је нагли пораст броја становника чији је матерњи језик грчки у попису 1991. године повезан искључиво са малом статистичком масом.

Табела 6.9. Матерњи језик Рома у Србији 2002, 2011. и 2022. године

2002.			2011.			2022.		
Укупно	108.103	100%	Укупно	147.604	100%	Укупно	131936	100%
Ромски	78970	73,0	Ромски	98872	67,0	Ромски	78598	59,6
Српски	26451	24,5	Српски	43926	29,8	Српски	47371	35,9
Румунски	814	0,8	Албански	1393	0,9	Албански	1250	0,9
Албански	536	0,5	Румунски	1308	0,9	Румунски	1039	0,8
Мађарски	507	0,5	Мађарски	912	0,6	Мађарски	559	0,4
Влашки	141	0,1	Влашки	332	0,2	Влашки	112	0,1
Остало и непознато	684	0,6	Остало и непознато	861	0,6	Остало и непознато	3007	2,3

Извор: Кнежевић, 2019; Републички завод за статистику, 2024.

Евидентно је да су промене статистичких номенклатура језика усаглашаване са увођењем нових етнонационалних модалитета па се слободно може рећи да је пописну статистику Србије током 20. и почетком 21. века обележио процес статистичке верификације лингвистичког раслојавања постојећих језика по принципу доминације слободног тумачења националног идентитета. У смислу пописне статистике то значи да су процеси националне хомогенизације, који су се током 19. века темељили на језику као фактору интеграције, замењени савременим процесима лингвистичке (пре свега дијалектичке) хомогенизације на темељу лабилног и статистички непоузданог обележја етничке националности, што чини својеврстан апсурд, и у теорији и у пракси. Иако је са лингвистичког становишта сваки дијалект потпун комуникацијски систем који има сва обележја језика, па у том смислу стварно или потенцијално и јесте језик (Бугарски, 157: 1995), чини се да званичне статистике својим приступима језичкој категоризацији више прате политичке агенде него научне принципе.

Ако оставимо по страни примере новоуведених етничких модалитета, резултати квантитативних истраживања наводе на закључак да је обележје матерњег језика у етностатистичкој евиденцији релативно стабилно што му даје позицију методолошког коректива, не само у етнодемографским истраживањима, већ и у осталим социометријским анализама. Иако се у етнодемографским истраживањима матерњи језик сматра објективнијим етничким обележјем од националне припадности, остаје отворено питање у којој мери се данас може сматрати поузданим индикатором етничког опредељења Рома у Србији. Осцилације које се појављују у кретању броја становника чији је матерњи језик ромски јесу блаже у односу на варијабилност броја национално декларисаних Рома, али то је зато што је у свим пописима од 1981. године број говорника ромског језика био нижи од броја декларисаних Рома (са тенденцијом константног опадања) тако да је у Попису 2022. године број становника који је декларисао ромски језик био преко 40% нижи у односу на укупан број Рома у Србији. Са друге стране, подаци о матерњем језику Рома у периоду 2002–2022. године указују на то да је овај удео резултат статистичког трансфера ромског у српски језик. Динамика кретања броја Рома према матерњем језику наводи на закључак о израженим статистичким дисбалансима који, не само да знатно отежавају демографска истраживања према етничким обележјима, већ и изнова отварају дилему око преиспитивања методологије прикупљања етностатистичких података јер је досадашња пракса показала да дескриптивне и некритичке интерпретације пописних резултата могу имати далекосежне последице у смислу правног, политичког, економског и општег друштвеног положаја Рома у Србији.

7

Демографске карактеристике Рома у Србији према резултатима Пописа 2022. године

7.1 БРОЈ И ПРОСТОРНИ РАЗМЕШТАЈ РОМА У СРБИЈИ

Развитак становништва Србије је детерминисан бројним факторима, а посебно интензивном миграционом историјом у којој своје место заузимају и динамички процеси насељавања, размештаја и преразмештаја ромског становништва. Без разлике да ли су била принудна или добровољна, просторна кретања су оставила неизбрисив траг у обичајима, култури и религији Рома, али и на њихов данашњи просторни размештај чија је основна одлика дисперзност јер су ретко где концентрисани тако да чине хомогену просторнодемографску целину. Као специфично мањинско становништво Роми су распрострањени у великом броју насеља, најчешће у посебним и изолованим деловима, али и дисперзно измешани са већинским становништвом.

Према резултатима Пописа становништва, домаћинства и станова 2022. године у Републици Србији је регистровано 131 936 Рома, или 2,05% од укупног броја становника Србије. У односу на Попис из 2011. године код Рома у Србији је забележен популациони пад који треба посматрати из различитих углова; оног који је одређен природном компонентом која је код Рома позитивна; из угла миграционе компоненте чији статистички исказ је тешко потврдити на директан начин; и из угла који је својствен за ромску популацију и остале флотантне етничке групе, а односи се на променљивост исказа о националној припадности у пописима становништва.

Динамика броја и просторнодемографске промене код Рома указују на изразито неравномеран и поларизован размештај који се испољава високом концентрацијом Рома у урбаним срединама по чему значајно одудара од динамике и просторне дистрибуције укупног становништва Србије и свих њених регионалних целина. Према резултатима пописа у периоду од 2002–2022. године удео Рома у укупном становништву Србије је порастао са 1,44% на 2,05%, док је у последњем међупописном периоду запажена стагнација (табела 7.1). Посматрано по регионима, у последњих 20 година опадање удела Рома је забележено само Београдском региону, док је пораст од 1,1% забележен у Региону Јужне и Источне Србије и 1,0% у Региону Војводине.

Табела 7.1. Број и удео Рома у укупном становништву Србије и региона, 2002–2022. године

	2002	2011	2022*
Становништво Републике Србије	7498001	7186862	6435056
Београдски регион	1576124	1659440	1594997
Регион Војводине	2031992	1931809	1697698
Регион Шумадије и Западне Србије	2136881	2031697	1772274
Регион Јужне и Источне Србије	1753004	1563916	1370087
Регион Косово и Метохија
Роми у Србији	108193	147604	131936
Београдски регион	19191	27325	23160
Регион Војводине	29057	42391	40938
Регион Шумадије и Западне Србије	13614	20649	17167
Регион Јужне и Источне Србије	46331	57239	50671
Регион Косово и Метохија
Удео Рома у укупном становништву Србије и региона (%)			
Србија	1,4	2,1	2,1
Београдски регион	1,2	1,7	1,5
Регион Војводине	1,4	2,2	2,4
Регион Шумадије и Западне Србије	0,6	1,0	1,0
Регион Јужне и Источне Србије	2,6	3,7	3,7
Регион Косово и Метохија

Напомена: *За 2022. годину је исказан број пописаних, а без додатог становништва из осталих административних извора података чији број је 211 947, односно 3,2% од укупног броја становника Републике Србије који је износио 6 647 003.

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Према резултатима Пописа 2022. године више од $\frac{1}{3}$ Рома је сконцентрисано у Регионима Јужне и Источне Србије (38,4%) и Војводине (31,0%). У Београдском региону је пописано 17,6%, а у Региону Шумадије и Западне Србије 13,0% од њиховог укупног броја у Србији (табела 7.2).

Табела 7.2. Просторни размештај Рома у Србији по регионима, 2002–2022. године

	2002	2011	2022
Роми у Србији	108193	147604	131936
Београдски регион	19191	27325	23160
Регион Војводине	29057	42391	40938
Регион Шумадије и Западне Србије	13614	20649	17167
Регион Јужне и Источне Србије	46331	57239	50671
Регион Косово и Метохија
%			
Роми Србији	100,0	100,0	100,0
Београдски регион	17,7	18,6	17,6
Регион Војводине	26,9	28,7	31,0
Регион Шумадије и Западне Србије	12,6	14,0	13,0
Регион Јужне и Источне Србије	42,8	38,7	38,4
Регион Косово и Метохија

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Посматрано по областима (табела 7.3) и општинама (карта 7.1), Роми су дисперзно и без неке посебне правилности заступљени у скоро највећем броју наведених административно-територијалних јединица.

Роми су заступљени у свим областима Региона Јужне и Источне Србије са изражено неравномерним размештајем по областима, при чему је у три области (Пчињској 10 877, Јабланичкој 10 542 и Нишавској 9 760) сконцентрисано 61,5% од укупног броја Рома у свих девет области овог региона. Посматрано по општинама и градовима, Роми су најзаступљенији су у градовима Лесковац (6 700), Ниш (5 803, од чега у насељу Ниш 4 252) и Пожаревац (4 045, од чега у Општини Костолац 2 956) и Општини Бујановац (3 532), као и у градовима Врање (2 664), Пирот (2 442) и Смедерево (2 317). У општини Црна Трава пописан је само један становник ромске националности.

Просторни размештај Рома у Региону Војводине карактерише концентрација у две области (Јужнобачкој 9 989 и Јужнобанатској 8 421) у којима је пописано 45,0% од укупног броја Рома у свих седам области овог региона. Посматрано по општинама и градовима, највећа заступљеност Рома у Војводини је у Суботици (3 432), Новом Саду (3 321), Зрењанину (2 721), Панчеву (2 124), Вршцу (1 703), Кикинди (1 620), Ковину (1 493), Руми (1 376), Сремској Митровици (1 328) и Старој Пазови (1253).

Најнижи удео у укупном броју Рома у Србији је регистрован у Региону Шумадије и Западне Србије где је у четири области (Мачванској 3 489, Колубарској 3 288, Расинској 2 725 и Поморавској 2 401) сконцентрисано 69,3% од укупног броја Рома у овом региону који је сачињен од осам области. Према резултатима Пописа 2022. године у Региону Шумадије и Западне Србије Роми су најбројнији у Крушевцу (2 063), Крагујевцу (1 444), Шапцу (1 296) и Ваљеву (1 257), док је у осталим општинама и градовима њихов број испод 1 000 становника или без појаве (у општинама Косјерић и Чајетина).

Када говоримо о Граду Београду, Роми су највише сконцентрисани у градском насељу Београд где је пописано 13 302, односно 57,4% од укупног броја Рома у Београдском региону. У шест градских општина пописано је укупно 4 024 Рома (Врачар 108, Звездара 1 590, Нови Београд 1 598, Раковица 514, Савски венац 138 и Стари град 76), односно свега 17,4% од укупног броја Рома у Граду Београду.

Табела 7.3. Просторни размештај Рома у Србији по областима, 2022. године

	Број	Удео (%)
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	131936	1,98
Београдски регион	23160	1,38
Београдска област (Град Београд)		
Регион Војводине	40938	2,35
Западнобачка област	2827	1,83
Јужнобанатска област	8421	3,24
Јужнобачка област	9989	1,65
Севернобанатска област	4277	3,63
Севернобачка област	3981	2,49
Средњобанатска област	5950	3,77
Сремска област	5493	1,94

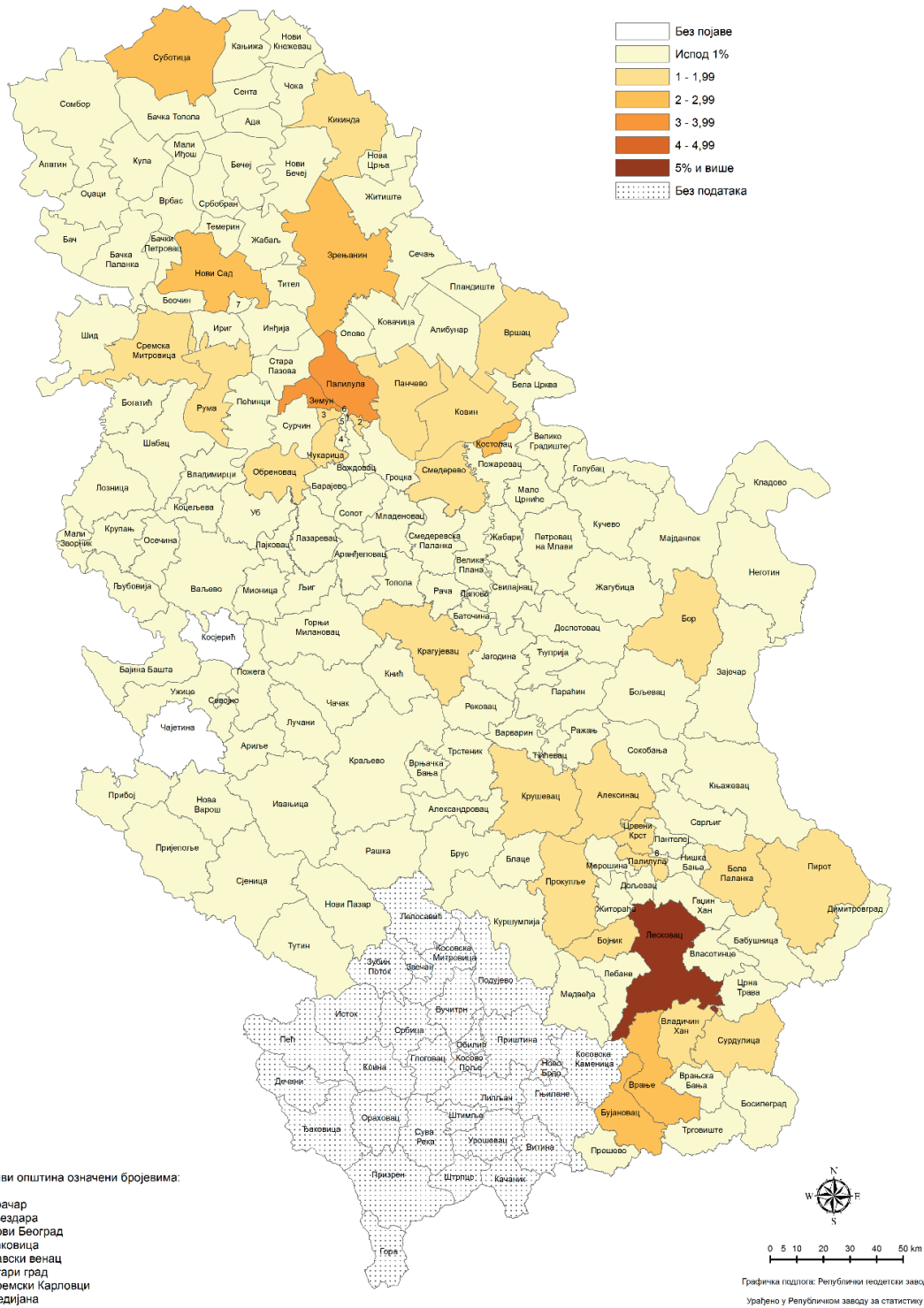
Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Табела 7.3. Просторни размештај Рома у Србији по областима, 2022. године (наставак)

	Број	Удео (%)
Регион Шумадије и Западне Србије	17167	0,94
Златиборска област	588	0,23
Колубарска област	3288	2,13
Мачванска област	3489	1,31
Моравичка област	738	0,39
Поморавска област	2401	1,32
Расинска област	2725	1,32
Рашка област	1982	0,67
Шумадијска област	1956	0,73
Регион Јужне и Источне Србије	50671	3,60
Борска област	1805	1,79
Браничевска област	4625	2,96
Зајечарска област	1716	1,77
Јабланичка област	10542	5,71
Нишавска област	9760	2,84
Пиротска област	4219	5,50
Подунавска област	3393	1,93
Пчињска област	10877	5,61
Топличка област	3734	4,83
Регион Косово и Метохија

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Карта 7.1. Просторни размештај Рома у Србији, по општинама/градовима, 2022. године

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Иако захваћени благим демографским променама, према подацима пописа 2002, 2011. и 2022. године Роми у Србији још увек представљају етничку заједницу са асиметричном динамиком демографских токова у односу на укупно становништво Србије. Када је реч о просторном размештају према типу насеља посебно је занимљиво смањење разлике у урбанизацији Рома у односу на укупно становништво. Према резултатима Пописа 2022. године Роми су у регионалној расподели остали „урбанији” у односу на укупно становништво једино у Региону Јужне и Источне Србије у коме је у градским насељима пописан 50 601 становник ромске националности што чини 64,4% од њиховог укупног броја, док је удео градског становништва у укупном становништву овог региона нижи за 11,1%. Супротно томе, 20 година раније удели градског ромског становништва су били виши на нивоу Републике Србије и у свим регионима изузев Војводине (табела 7.4).

Табела 7.4. Укупно градско и ромско градско становништво у Србији и по регионима, 2002–2022.

Градско становништво	2002	2011	2022*
Република Србија	56,4	59,4	62,0
Роми	61,7	60,4	58,8
Београдски регион	81,3	81,0	82,3
Роми	83,6	80,8	79,0
Регион Војводине	56,7	59,4	61,8
Роми	43,3	45,7	44,8
Регион Шумадије и Западне Србије	44,9	47,4	50,1
Роми	49,9	47,1	48,6
Регион Јужне и Источне Србије	47,5	52,2	53,3
Роми	67,6	66,4	64,4
Регион Косово и Метохија
Роми

Напомене: *У укупно становништво за 2022. годину осим пописаних становника укључени су и становници за које су подаци импутирани из административних извора података.

Извор: Подаци пописа становништва 2002, 2011, и 2022. године

У статистичко-демографском смислу ниво урбанизације Рома успоставља неку врсту равнотеже у односу на њихову основну карактеристику просторне дисперзности. Ипак је важно нагласити да су у порасту удела градског ромског становништва на нивоу Србије важну улогу имали одређени градови као што су Београд, Ниш, Лесковац, Нови Сад, и други (Радовановић & Кнежевић, 2014). Гравитирање Рома према градовима најчешће су утицала на формирање нових станишта, а „та етничко-урбана острва су, по традицији, периферијског типа, мада су у новије време нека од њих урасла у централно градско ткиво, услед интензивне урбане експанзије. Махале, међутим, најчешће опстају као етничко-урбане мртваје и неповратни материјални доказ једне традиционално убоге социјалне егзистенције. Њихова 'историјска улога' у конзервирању етничке компактности и стихијском неговању ромског културног идентитета плаћена је високом ценом: скоро потпуном етничком маргиналношћу на свим пољима друштвено-економског и културног живота” (Станковић, 1992). Просторни размештај Рома у Србији према резултатима пописа 2022. године указује на слабу просторно-демографску снагу, чиме и даље има негативну улогу у друштвено-економском преображају ромског становништва и додатно успорава могућности њихове брже афирмације и укључивања у процесе одлучивања, посебно на локалном нивоу.

7.2 КОМПОНЕНТЕ ПОПУЛАЦИОНЕ ДИНАМИКЕ РОМА У СРБИЈИ

7.2.1 Осврт на природно кретање Рома у Србији од 2002. до 2022. године

Дугорочне промене у погледу рађања, смртности и природног прираштаја становништва анализирају се помоћу различитих статистичких показатеља и мера. При томе се посебно води рачуна о међусобној повезаности и условљености појава и процеса, као и променама у демографским и социо-економским структурама становништва, пресељавању и осталим битним факторима развитка становништва. Подаци виталне статистике за Роме у Србији омогућавају одређивање правца и интензитета природног кретања ромског становништва, сагледавање тенденција у посматраном периоду и поређење са становништвом различитих обележја. Чини се да се отпор чврстих традиционалних образаца са једне, и модернизација друштва са друге стране, најубедљивије преплићу на примеру истраживања природног кретања ромског становништва чији основни параметри показују специфичност демографских промена код Рома у Србији. Увидом у податке о броју живорођене деце од мајки ромске националности и умрлим лицима које су известиоци смрти декларисали као Роме у периоду 2003–2022. године (табеле 7.5, 7.6 и 7.7; графикон 7.1) уочавају се следеће тенденције:

- годишњи број живорођене деце од мајки Ромкиња у Србији је 2022. године незнатно смањен у односу на 2003. годину, при чему је максимум од 3 573 живорођених забележен 2004. године, док је минимум од 1 950 живорођених забележен 2015. године;
- годишњи број умрлих Рома у Србији је 2022. године је износио 579, знатно нижи у односу на 2003. годину када је забележено 870 умрлих, при чему је минимални годишњи морталитет забележен управо 2022, а максимални само годину дана раније, 2021. године, када је износио 929. То значи да су максималне и минималне вредности броја умрлих Рома Србији у претходних 20 година забележене у две узастопне године, 2020. и 2021. године. Ако изузмемо претходно наведена методолошка питања прикупљања података о Ромима у Србији, наведена статистика свакако захтева допунску пажњу у истраживању смртности Рома у наведеном периоду који се поклапа са пандемијом КОВИД-19.

Табела 7.5. Живорођени од мајки ромске националности у Србији по регионима, 2003–2022. године (део 1)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Република Србија	3253	3573	3092	3251	2936	2984	3043	2663	2360	2506
Београдски регион	490	503	544	600	522	531	592	423	344	429
Регион Војводине	1064	1120	1048	1000	957	855	968	896	852	865
Регион Шумадије и Западне Србије	309	342	266	330	288	339	277	242	221	217
Регион Јужне и Источне Србије	1390	1608	1234	1321	1169	1259	1206	1102	943	995
Регион Косово и Метохија

Напомене: Регистрација јединица виталне статистике је од 2005. године усклађена са методологијом Пописа из 2002. године; Без података за Косово и Метохију.

Извор: Републички завод за статистику, 2024а.

Табела 7.5. Живорођени од мајки ромске националности у Србији по регионима, 2003–2022. године (део 2)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Република Србија	2463	2337	1950	2140	2673	2933	3016	2871	3174	3195
Београдски регион	413	483	294	312	472	585	538	510	637	653
Регион Војводине	777	793	719	774	887	931	961	945	962	957
Регион Шумадије и Западне Србије	279	205	232	258	308	355	380	370	360	422
Регион Јужне и Источне Србије	994	856	705	796	1006	1062	1137	1046	1215	1163
Регион Косово и Метохија

Напомене: Регистрација јединица виталне статистике је од 2005. године усклађена са методологијом Пописа из 2002. године; Без података за Косово и Метохију.

Извор: Републички завод за статистику, 2024а.

Табела 7.6. Умрла лица ромске националности у Србији по регионима, 2003–2022. године (део 1)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Република Србија	870	849	785	800	905	842	826	795	841	799
Београдски регион	79	72	110	117	156	128	116	92	111	108
Регион Војводине	341	334	313	318	335	329	311	312	345	330
Регион Шумадије и Западне Србије	70	73	65	56	66	70	69	57	62	47
Регион Јужне и Источне Србије	380	370	297	309	348	315	330	334	323	314
Регион Косово и Метохија

Напомене: Регистрација јединица виталне статистике је од 2005. године усклађена са методологијом Пописа из 2002. године; Без података за Косово и Метохију.

Извор: Републички завод за статистику, 2024а.

Табела 7.6. Умрла лица ромске националности у Србији по регионима, 2003–2022. године (део 2)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Република Србија	729	753	662	670	618	710	730	882	929	579
Београдски регион	99	92	125	91	75	90	134	157	156	130
Регион Војводине	293	300	278	294	272	309	283	359	403	197
Регион Шумадије и Западне Србије	40	52	49	49	48	50	50	40	39	43
Регион Јужне и Источне Србије	297	309	210	236	223	261	263	326	331	209
Регион Косово и Метохија

Напомене: Регистрација јединица виталне статистике је од 2005. године усклађена са методологијом Пописа из 2002. године; Без података за Косово и Метохију.

Извор: Републички завод за статистику, 2024а.

Табела 7.7. Природни прираштај Рома у Србији по регонима, 2003–2022. године (део 1)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Република Србија	2383	2724	2307	2451	2031	2142	2217	1868	1519	1707
Београдски регион	411	431	434	483	366	403	476	331	233	321
Регион Војводине	723	786	735	682	622	526	657	584	507	535
Регион Шумадије и Западне Србије	239	269	201	274	222	269	208	185	159	170
Регион Јужне и Источне Србије	1010	1238	937	1012	821	944	876	768	620	681
Регион Косово и Метохија

Напомене: Регистрација јединица виталне статистике је од 2005. године усклађена са методологијом Пописа из 2002. године; Без података за Косово и Метохију.

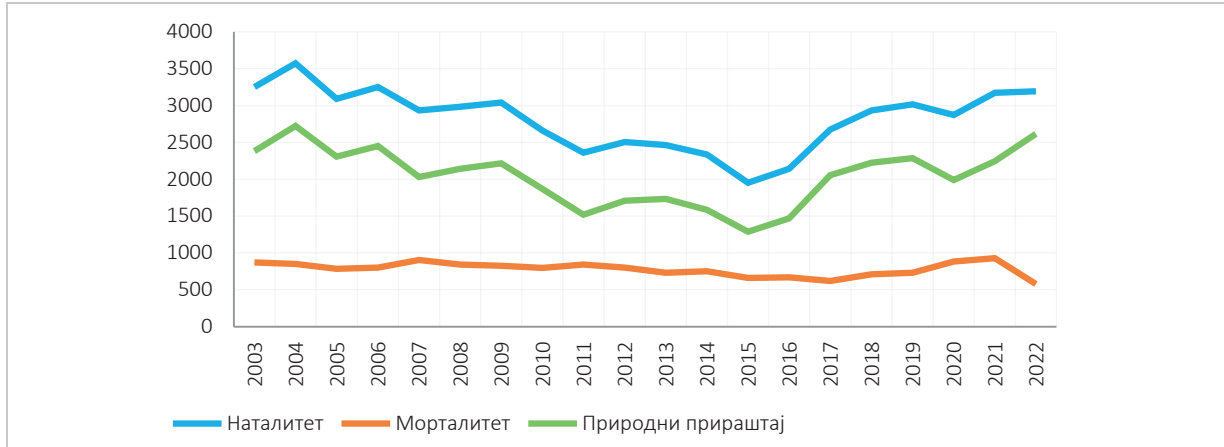
Извор: Републички завод за статистику, 2024а.

Табела 7.7. Природни прираштај Рома у Србији по регонима, 2003–2022. године (део 2)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Република Србија	1734	1584	1288	1470	2055	2223	2286	1989	2245	2616
Београдски регион	314	391	169	221	397	495	404	353	481	523
Регион Војводине	484	493	441	480	615	622	678	586	559	760
Регион Шумадије и Западне Србије	239	153	183	209	260	305	330	330	321	379
Регион Јужне и Источне Србије	697	547	495	560	783	801	874	720	884	954
Регион Косово и Метохија

Природни прираштај Рома у Србији у периоду 2003–2022. године био је константно позитиван и директно је зависио од наталитета. Највишу вредност је достигао 2004. године када је износио 2 724, док је најнижа вредност од 1 288 забележена 2015, исте године када је забележена и најнижа вредност наталитета (графикон 7.1).

Регионални удели наталитета, морталитета и природног прираштаја Рома у Србији су у посматраном периоду релативно сразмерни њиховом просторном размештају, односно подаци виталне статистике Рома имају задовољавајући ниво компатибилности са подацима пописа становништва, што у ранијем периоду није био случај, посебно од 50-тих до 80-тих година 20. века када је флотантност ромског становништва у Србији била вишеструко израженија.

Графикон 7.1. Кретање наталитета, морталитета и природног прираштаја Рома у Србији, 2003–2022. године

У смислу теорије демографске транзиције Рома у Србији можемо апроксимативно сместити у трећу подетапу „фазе демографске транзиције”, када се сниженом морталитету придружује и лагани пад наталитета услед чега високе вредности природног прираштаја почињу полако да опадају. Иако је посматрани период веома кратак, у поређењу са укупним развојем становништва у Србији ово и даље представља знатно временско кашњење у демографском преображају које се, осим код Рома, уочава још само код Албанаца, док се навећи број етничких заједница у Србији налази у посттранзиционој етапи, са негативним или ниским природним прираштајем услед ниских вредности наталитета.

Забележене осцилације у вредностима показатеља наталитета, морталитета и природног прираштаја Рома у Србији указују да су и добијени подаци у виталној статистици такође под утицајем субјективног критеријума при изражавању ромског националног идентитета. У методолошком смислу важно је истаћи да је регистрација јединица виталне статистике тек од 2005. године усклађена са методологијом Пописа из 2002. године што може имати значајан утицај на опадање вредности показатеља природног кретања у односу на претходни период (табела 7.8). Ипак, мањак подударности стварног етничког идентитета Рома и њиховог етничког опредељења је и даље видљивији при пописима становништва, док се у виталној статистици смањује у односу на другу половину 20. века када су примећене значајне статистичке разлике при евиденцији рађања и смрти одређених кохорти Рома.

Табела 7.8. Стопе наталитета (n), морталитета (m) и природног прираштаја (j) Рома у Србији и укупног становништва Србије, 2002, 2011. и 2022. године (‰)

	2002		2011		2022	
	Роми у Србији	Србија укупно	Роми у Србији	Србија укупно	Роми у Србији	Србија укупно
n	24,1	10,4	16,0	9,1	24,2	9,4
m	8,1	13,7	5,7	14,3	4,4	16,4
j	16,0	-3,3	6,3	-5,2	19,8	-7,0

Напомена: Без података за Косово и Метохију

Извор: Прорачун на основу података виталне статистике и пописа 2002, 2011. и 2022. године.

Из табеларних и графичких приказа наталитета, морталитета и природног прираштаја Рома у Србији у пописним годинама 2002, 2011. и 2022. године, можемо уочити да су вредности стопа наталитета остале на сличним вредностима, мада су 2011. године забележене високе осцилације обе компоненте природног прираштаја, што није био случај код укупног становништва Србије чије су вредности у складу са дугорочним опадањем наталитета и порастом смртности. Осцилације вредности у виталној статистици Рома у Србији су сагласне са тезом о етничкој мимикрији при етностатистичкој евиденцији и непредвидивости популационе динамике о чему је већ било речи.

Табела 7.9. Стопе наталитета (n), морталитета (m) и природног прираштаја (j) Рома у Србији и по регионима 2002, 2011. и 2022. године

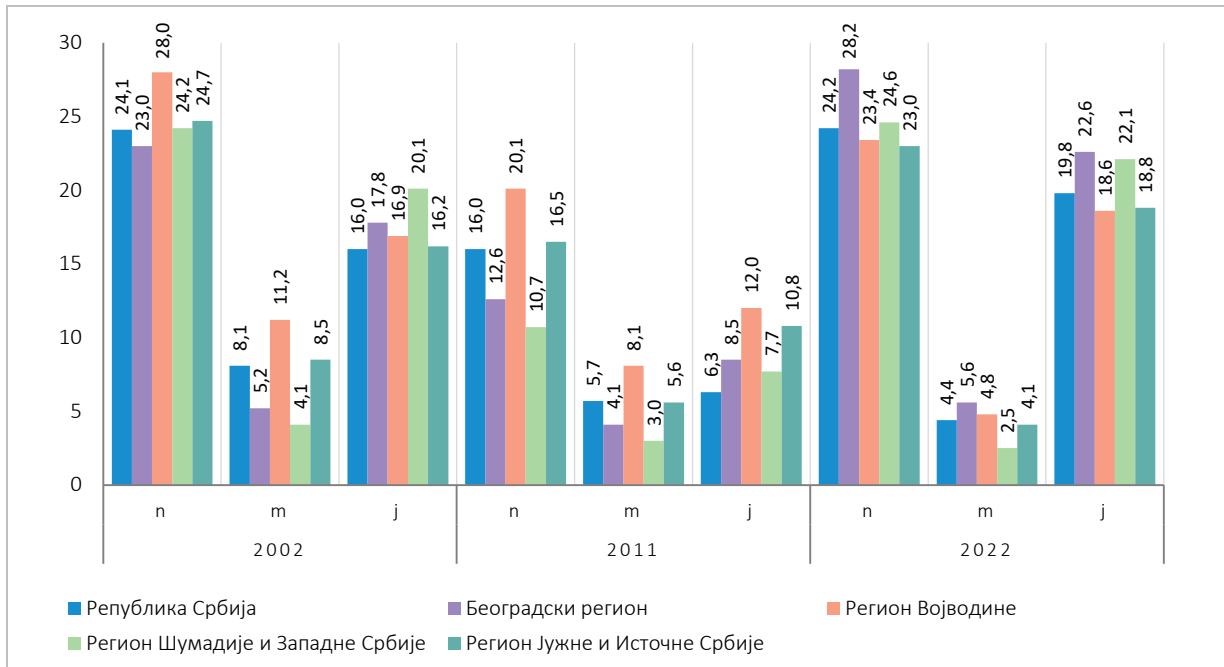
	2002			2011			2022		
	n	m	j	n	m	j	n	m	j
Роми у Србији	24,1	8,1	16,0	16,0	5,7	6,3	24,2	4,4	19,8
Београдски регион	23,0	5,2	17,8	12,6	4,1	8,5	28,2	5,6	22,6
Регион Војводине	28,0	11,2	16,9	20,1	8,1	12,0	23,4	4,8	18,6
Регион Шумадије и Западне Србије	24,2	4,1	20,1	10,7	3,0	7,7	24,6	2,5	22,1
Регион Јужне и Источне Србије	24,7	8,5	16,2	16,5	5,6	10,8	23,0	4,1	18,8
Регион Косово и Метохија

Извор: Прорачун на основу података виталне статистике и пописа 2002, 2011. и 2022. године.

Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја Рома у Србији по регионима у пописним годинама 2002, 2011. и 2022. године указују на значајну осцилацију вредности 2011. године која је пропорционално распоређена у свим регионима, при чему су најнижа одступање стопе морталитета, наталитета и природног прираштаја забележене у Региону Војводине.

Према показатељима за 2022. годину највише вредности стопа наталитета и природног прираштаја су забележене у Београдском региону, а најниже у региону Војводине што је у супротности са вредностима из 2002. године (графикон 7.2). Динамичне промене вредности стопа наталитета и морталитета београдских Рома су забележене и у ранијем периоду. Током последње две декаде 20. века разлике између стопа наталитета и морталитета Рома у Београду и укупног београдског становништва су се стално повећавале, а посебно разлике у стопама, стопе природног прираштаја која је код Рома 1986. године била осам пута већа од стопе природног прираштаја укупног становништва Београда. Почетком 21. века (2002. године) у Београду је природни прираштај укупног становништва био негативан (-1.3‰), док је код Рома у Београду износио 17.8‰ (Кнежевић, 2010: 54).

Графикон 7.2. Стопе наталитета (n), морталитета (m) и природног прираштаја (j) Рома у Србији и по регионима 2002, 2011. и 2022. године

7.2.2 Основне карактеристике фертилитета Рома у Србији

Као основни недостатак општих стопа наталитета, морталитета и природног прираштаја обично се наводи да су то грубе мере које не узимају у обзир старосну структуру као најважнији фактор варијација виталних догађаја. Зато је у детаљнијим истраживањима природног кретања становништва потребно користити и друге показатеље које је могуће извести из виталне, али и пописне статистике. На основу пописа становништва о броју живорођене деце за жене старије од 15 година могуће је синтезно сагледавање плодности једне популације. Анализа фертилитета по старосним групама може понудити сасвим солидну слику репродуктивног понашања Ромкиња у Србији (табеле 7.10 и 7.11).

Табела 7.10. Ромкиње у Србији према броју живорођене деце и старости (по петогодишњим старосним групама у контингенту 15–64) у пописима 2002, 2011. и 2022. године

Године старости	Укупно	Без деце	Број живорођене деце						
			1	2	3	4	5	6	7 и више
Попис 2022.									
15–19	6367	5251	803	267	41	4	0	0	1
20–24	4779	1890	1056	982	554	232	56	7	2
25–29	4468	881	689	1094	872	599	207	84	42
30–34	4168	476	476	984	908	782	304	153	85
35–39	4017	298	422	1080	887	734	316	140	140
40–44	4002	271	426	1123	932	695	280	129	146
45–49	3874	245	424	1201	924	616	231	94	139
50–54	3535	270	364	1143	805	520	195	111	127
55–59	3236	200	368	1147	756	393	176	86	110
60–64	2945	188	298	1083	693	354	153	87	89
Попис 2011.									
15–19	6728	5099	1123	438	64	4	0	0	0
20–24	5782	1819	1409	1517	704	265	55	10	3
25–29	5410	789	755	1526	1212	757	238	91	42
30–34	5173	497	517	1379	1256	906	362	145	111
35–39	4774	359	436	1386	1175	811	278	138	191
40–44	4386	341	404	1341	1060	641	277	141	181
45–49	4017	276	390	1324	979	520	230	128	170
50–54	3927	271	337	1306	977	515	234	125	162
55–59	3381	262	317	1075	826	429	212	118	142
60–64	2392	184	229	733	534	333	157	77	145
Попис 2002.									
15–19	5027	3572	999	388	57	7	0	0	4
20–24	4706	1253	1241	1476	559	130	32	10	5
25–29	4248	502	633	1577	907	443	115	54	17
30–34	3643	347	373	1233	857	424	227	89	93
35–39	3452	258	307	1173	874	416	216	96	112
40–44	3430	220	295	1159	871	428	211	112	134
45–49	3110	210	297	994	764	414	207	97	127
50–54	2369	130	195	706	582	344	180	102	130
55–59	1612	105	133	370	379	265	141	109	110
60–64	1465	115	142	281	316	250	148	99	114

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Табела 7.11. Удео Ромкиња према броју живорођене деце и старости (по петогодишњим старосним групама у контингенту 15–64) у Пописима 2002, 2011. и 2022. године (%)

Године старости	Укупно	Без деце	Број живорођене деце						
			1	2	3	4	5	6	7 и више
Попис 2022.									
15–19	100	82,5	12,6	4,2	0,6	0,1	0,0	0,0	0,0
20–24	100	39,5	22,1	20,5	11,6	4,9	1,2	0,1	0,0
25–29	100	19,7	15,4	24,5	19,5	13,4	4,6	1,9	0,9
30–34	100	11,4	11,4	23,6	21,8	18,8	7,3	3,7	2,0
35–39	100	7,4	10,5	26,9	22,1	18,3	7,9	3,5	3,5
40–44	100	6,8	10,6	28,1	23,3	17,4	7,0	3,2	3,6
45–49	100	6,3	10,9	31,0	23,9	15,9	6,0	2,4	3,6
50–54	100	7,6	10,3	32,3	22,8	14,7	5,5	3,1	3,6
55–59	100	6,2	11,4	35,4	23,4	12,1	5,4	2,7	3,4
60–64	100	6,4	10,1	36,8	23,5	12,0	5,2	3,0	3,0
Попис 2011.									
15–19	100	75,8	16,7	6,5	1,0	0,1	0,0	0,0	0,0
20–24	100	31,5	24,4	26,2	12,2	4,6	1,0	0,2	0,1
25–29	100	14,6	14,0	28,2	22,4	14,0	4,4	1,7	0,8
30–34	100	9,6	10,0	26,7	24,3	17,5	7,0	2,8	2,1
35–39	100	7,5	9,1	29,0	24,6	17,0	5,8	2,9	4,0
40–44	100	7,8	9,2	30,6	24,2	14,6	6,3	3,2	4,1
45–49	100	6,9	9,7	33,0	24,4	12,9	5,7	3,2	4,2
50–54	100	6,9	8,6	33,3	24,9	13,1	6,0	3,2	4,1
55–59	100	7,7	9,4	31,8	24,4	12,7	6,3	3,5	4,2
60–64	100	7,7	9,6	30,6	22,3	13,9	6,6	3,2	6,1
Попис 2002.									
15–19	100	71,1	19,9	7,7	1,1	0,1	0,0	0,0	0,1
20–24	100	26,6	26,4	31,4	11,9	2,8	0,7	0,2	0,1
25–29	100	11,8	14,9	37,1	21,4	10,4	2,7	1,3	0,4
30–34	100	9,5	10,2	33,8	23,5	11,6	6,2	2,4	2,6
35–39	100	7,5	8,9	34,0	25,3	12,1	6,3	2,8	3,2
40–44	100	6,4	8,6	33,8	25,4	12,5	6,2	3,3	3,9
45–49	100	6,8	9,5	32,0	24,6	13,3	6,7	3,1	4,1
50–54	100	5,5	8,2	29,8	24,6	14,5	7,6	4,3	5,5
55–59	100	6,5	8,3	23,0	23,5	16,4	8,7	6,8	6,8
60–64	100	7,8	9,7	19,2	21,6	17,1	10,1	6,8	7,8

Извор: Прорачун на основу Табеле 7.10.

Неучествовање жена у репродукцији становништва један је од непосредних узрока висине фертилитета. Ова појава је условљена биолошким, психолошким и социјалним факторима чији су утицаји мањи на плодност становништва него на формирање ставова о величини породице. Због тога њихов значај у анализи фертилитета може бити релативан јер „у једној популацији обим неучествовања у репродукцији може да буде мали, а ниво фертилитета низак или висок у зависности од прихваћених репродуктивних норми” (Рашевић, 1999: 64). Према подацима Пописа становништва из 2022. године удео Ромкиња у Србији, које су тек изашле из фертилног контингента – старих између 50 и 54 године, а нису оствариле потомство износио је 7,6%, односно 2,1% више него у време Пописа 2002. године. Исте године 82,5% Ромкиња старих 15–19 година нису рађале што је повећање овог удела за 11,4% у односу на исти део из 2002. године. Највећа промена 2022. године је евидентирана у старосном контингенту 20–25 година у коме је удео Ромкиња које нису рађале износио 39,5% што представља пораст за 12,9% у односу на исти удео 2002. године, када свака пета жена из овог контингента није имала потомство.

Са друге стране, у оквиру истог контингента дошло је и до опадања удела жена које су родиле једно или двоје деце. Тако је према резултатима Пописа 2022. године удео Ромкиња старих 15–19 година које су родиле једно дете скоро двоструко опао у односу на 2002. годину када је готово свака пета Ромкиња рађала једно дете. Сразмерно опадање рађања младих Ромкиња које је евидентирано у скоро свим редовима рођења првог детета показује да су благе, али већ започете промене репродуктивних норми један од најважнијих сигнала поступног процеса детрадиционализације и лаганог уласка у нову фазу демографског преображаја који је већ одавно присутан у Србији. У прилог наведеном иду и подаци о благом опадању просечног броја живорођене деце Ромкиња у последњем међународном периоду (табела 7.12).

Табела 7.12. Просечан број живорођене деце Ромкиња у Србији старих 15 година и више 2011. и 2022. године (и по регионима).

	2011	2022
Ромкиње старе 15 и више година		
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	2,29	2,22
Београдски регион	2,40	2,27
Регион Војводине	2,32	2,28
Регион Шумадије и Западне Србије	2,14	2,07
Регион Јужне и Источне Србије	2,28	2,20
Регион Косово и Метохија

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Према резултатима Пописа 2022. године просечан број живорођене деце Ромкиња старих 15 и више година износио је 2,22, а у односу на резултате претходног пописа опадање овог показатеља је евидентирано у свим регионима, а највише у Београдском региону.

Када је у питању поређење просечног броја живорођене деце Ромкиња са укупним бројем жена у Србији старијих од 15 година које је 2022. године износио свега 1,35, јасно је да, и поред благог опадања у последњем међупописном периоду, Ромкиње и даље значајно касне у преображају традиционалних репродуктивних норми, као и у процесу демографске транзиције уопште²³.

7.2.3 Миграциони салдо Рома у Србији

Када говоримо о миграционом салду Рома у Србији у последњем међупописном периоду 2011–2022. године важно је нагласити да квалитет и овог показатеља директно зависи од утицаја субјективног критеријума као званичног принципа при националном декларисању Рома у пописима становништва и виталној статистици. Миграциони салдо се добија општим витално-статистичким методом и подразумева да подаци о бројности популације у пописима становништва као и о наталитету и морталитету у виталној статистици задовољавају критеријум објективности што на примеру Рома није случај, о чему је било више речи у уводним поглављима. На основу доступних података који указују на опадање бројности Рома у Србији у последњем међупописном периоду са једне, и високог природног прираштаја са друге стране, стиче се утисак драматичног одлива Рома из Србије у посматраном периоду. Зато је миграциони салдо Рома у Србији још један у низу простих примера који показују како осцилације бројности становништва директно утичу на квалитет добијених демографских индикатора. Према резултатима Пописа 2022. године укупан број Рома у Србији је износио 131 936, а 2011. године 147 604 становника, чиме је остварен пад од 15 668 становника ромске популације у посматраном периоду. Истовремено, у периоду од почетка 2012. до краја 2022. године витална статистика бележи позитиван природни прираштај Рома у износу 21 197. То значи да је вредност нето миграције, односно миграционог салда Рома у Србији износила -36 865 становника, односно да је готово 25% Рома од укупног броја из 2011. године „нестало“ по основу исељавања (табела 7.13).

Са друге стране, у претходном међупописном периоду 2002–2011. године пораст броја Рома у Србији је био позитиван и износио је 39 411, као и природни прираштај који је износио 19 642 становника. Ови подаци говоре да разлика ова два броја имплицира изразито позитивну нето миграцију Рома у Србији у износу од 19 769 што представља „настанак“ од око 20% од укупног броја становника из 2002. године по основу усељавања.

²³ О карактеру забележених променама фертилитета Ромкиња у Србији у односу на почетак 21. века говоре и резултати анкетног теренског истраживања које је спроведено 2006. године у Београду на узорку од 297 испитаника, на 7 локација у пет београдских општина (Кнежевић, 2010: 61–62). Просечна старост анкетираних Ромкиња је тада била 35,5 година, при чему је најмлађа била стара 18, а најстарија 54 године. Одговарале су на питања о жељеном и оствареном броју деце, контрацепцији, брачном и ванбрачном фертилитету и прворођењу. Просечан број деце Ромкиња које су биле обухваћене овим истраживањем је био 3 (просечан број деце Ромкиња у Београду које су рађале, према резултатима Пописа становништва 2002. године, износио је 2.9), с тим да је уочена разлика у просечном броју деце Ромкиња у Београду у односу на изјаву о вероисповести.

Просечан број деце анкетираних Ромкиња у Београду које су декларисане као муслиманке био је 4.7, док је просечан број деце православних Ромкиња у Београду износио 2.7, при чему је просечна старост Ромкиња исламске вере била 32,2 године, а просечна старост православних Ромкиња 38,8 година.

Када је у питању жељени број деце већина је изјавила да им је остварени број деце уједно и жељени, и без разлике у погледу декларисане верске припадности, што је посебно интересантно јер су дотадашње анкете о фертилитету показивале неподударане жељеног и оствареног броја деце.

Један од најзначајнијих показатеља репродуктивних норми Ромкиња у Београду је била старост мајке при прворођењу. Старосни интервал при прворођењу анкетираних Ромкиња у Београду кретао се од 12 до 22 године, с тим што је 88% Ромкиња прво дете родило до своје 20. године, а просечна старост свих анкетираних Ромкиња при прворођењу износила је око 17 година. У односу на декларисану вероисповест постојала је разлика у старости при прворођењу, тако да је просечна старост Ромкиња исламске вероисповести при рођењу првог детета била 15,6 година, а православних Ромкиња 17,3.

Временски размак између првог склопљеног брака и првог детета код код већине (65,4%) анкетираних Ромкиња је износио до једне године. Све анкетиране Ромкиње су децу рађале у болници. На питање, да ли сваки нови брак подразумева поновно рађање детета, највећи број анкетираних Ромкиња је одговорио негативно, а исти закључак је био и на основу анализе одговора на питање о броју деце из текућег и претходних бракова.

Табела 7.13. Миграциони салдо Рома у Србији и по регионима, 2011–2022. године

	Апсолутни пораст/пад	Природни прираштај	Миграциони салдо
Роми у Србији	-15668	21197	-36865
Београдски регион	-4165	4069	-8234
Регион Војводине	-1453	6253	-7706
Регион Шумадије и Западне Србије	-3482	2879	-6361
Регион Јужне и Источне Србије	-6568	7996	-14564
Регион Косово и Метохија

Извор: Прорачун на основу података пописа становништва 2011. и 2022. године и виталне статистике у периоду 2012–2022. године.

Као што видимо из наведеног, фактори који су непосредно одређивали вредност миграционог салда имали су само делимичан и статистички непознат утицај последњем међупописном периоду. У прилог овој тврдњи иде пад броја Рома који је износио 10,6%, иако је у последњем међупописном периоду остварен позитиван природни прираштај чија вредност је еквивалентна уделу од 16,1% у односу на укупан број пописаних Рома у Србији 2022. године. Под реалном претпоставком утицаја спољне емиграције која је сигурно постојала, а чија је вредност непозната, објашњење ове несразмере показатеља могуће је једино објаснити већ помињаним разлозима етничког прикривања Рома које је присутније у пописима становништва него у виталној статистици, а због чега се појављује изразита варијабилност бројности Рома у Србији. Отежавајућа околност за регистровање ромских миграција је такође и индиферентност Рома према законским обавезама у вези са пријавом и одјавом пребивалишта. Ипак, наведени фактори не би требало да имају пресудну улогу у доношењу закључака о миграцијама Рома. Основни утисак је да трајна промена места сталног становања није била карактеристична за Роме ни када су постојали већи миграциони подстицаји од друге половине 20. века као резултат послератних процеса индустријализације и урбанизације. Интензивне миграције становништва из пољопривредних у непољопривредне делатности после рата, који се најчешће завршавао променом места сталног становања (преласком из села у град), заобишао је Роме јер су у незнатном броју настањивали сеоска подручја. Такође, и недовољна заступљеност Рома у запосленом становништву онемогућавала је веће учешће Рома у економским миграторним кретањима која су резултирала трајним пресељењем (Радовановић & Кнежевић, 2014).

7.3 МИГРАЦИОНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РОМА У СРБИЈИ ПРЕМА РЕЗУЛТАТИМА ПОПИСА 2022. ГОДИНЕ

Ромско становништво је у прошлости одликовала снажна просторна покретљивост, чији су узроци били у дубокој вези са друштвеним збивањима у датим историјским периодима. Узроци, обим и типови миграционих кретања у прошлости су другачије природе, и по својој суштини битно се разликују од оних који су регистровани у новијим пописима становништва. Роми су етнос који је у прошлости био препознатљив по селидбеном стилу живота који је у многоме утицао, како на избор њихових традиционалних професија, тако и на њихов општи друштвени положај. У данашњим условима овај утицај је мањи јер, супротно наслеђеним представама о великој просторној покретљивости Рома, подаци новијих пописа становништва (поготово од 80-тих година) указују на њихово не баш изражено присуство у миграционим кретањима која се завршавају трајном променом пребивалишта. Тако резултати Пописа 1981. године „који ретроспективно дају слику о унутрашњим миграцијама југословенског становништва, показују да је мање учешће Рома (0,5%) у мигрантској популацији бивше Југославије него удео Рома у њеном укупном становништву (0,7%). Вредности

етничко-миграционих стопа²⁴ из 1981. године су такође указивале да су још тада, Роми представљали народ мале територијалне покретљивости. Наиме, у скали миграционих стопа, које су се кретале од највише стопе коју су имали Аустријанци (829‰), па до најниже (196‰), коју су имали Турци, Роми су се са стопом од 265‰ налазили при дну: испод Албанаца (293‰) и Влаха (272‰), а испред Румуна (245‰) и Словака (219‰). У односу на тадашњу општу мигрантску стопу (410‰), Роми су били 1,5 пута мање покретљиви него југословенско становништво узето у целини” (Станковић, 1992: 169).

Резултати пописа становништва у испитивању миграција Рома (као и осталог становништва Србије) намећу извесна ограничења, јер не пружају могућности установљавања миграционе историје, смера и укупне динамике просторне покретљивости. Прво методолошко питање се односи на податке о месту рођења који се према међународним препорукама могу прикупљати на два начина: преко места у којем се рођење догодило или преко места у којем је мајка стално становала у време када је лице рођено. У пописима становништва од 1948. до 1981. године прикупљани су само подаци о месту где се рођење догодило, док су, у циљу добијања прецизнијих резултата, у пописима од 1991. до 2022. године прикупљани подаци и о месту рођења лица и о месту становања мајке у време када је лице рођено. Такође, ако се неко лице у међупописном периоду пресељавало више пута, као место из кога се доселило наводи се последње место у коме је имало пребивалиште. На основу података о досељеном становништву преко места рођења и последњег пребивалишта изводе се резултати за општу просторну покретљивост (аутохтоно и мигрантско становништво), обим миграција, година досељења и селективност миграција по неким демографским и социоекономским обележјима. Осим тога, дистрибуција укупно досељеног становништва по времену досељења не даје највернију слику динамике досељавања, пошто је интензитет досељавања у ранијим периодима условљен поновним миграцијама и морталитетом. Другим речима, лица која су се доселила у одређеном ранијем периоду касније су се могла поново селити, па се у попису становништва приказују према месту и години последњег пресељења. Што је период удаљенији од датума пописа, утицаји смртности и поновних миграција су већи, док су подаци за периоде непосредно пред попис прецизнији и дају вернију слику интензитета досељавања.

Од укупног броја Рома у Србији, према резултатима Пописа становништва 2022. године, 39,6% чине мигранти, што је повећање за 4,2% у односу на исти удео једанаест година раније, у време претходног пописа. Посматрано према регионима, пораст удела досељеног становништва у односу на 2011. годину је регистрован у свим, осим у Београдском региону у коме је удео досељених Рома опао за 0,5%. Наведени подаци показују да су Роми и даље у групи националности са нижом покретљивошћу (табела 7.14).

Табела 7.14. Аутохтоно и мигрантско ромско становништво, 2022. године

	Укупно	Аутохтоно	Досељено	Укупно	Аутохтоно	Досељено
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	131936	79755	52181	100	60,4	39,6
Београдски регион	23160	13138	10022	100	56,7	43,3
Регион Војводине	40938	23913	17025	100	58,4	41,6
Регион Шумадије и Западне Србије	17167	10355	6812	100	60,3	39,7
Регион Јужне и Источне Србије	50671	32349	18322	100	63,8	36,2
Регион Косово и Метохија

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

²⁴ Број миграната одређене националне припадности на 1 000 припадника исте.

Основни вид просторне покретљивости су међурегионална пресељавања (из општине једног у општину другог региона), док су пресељавања унутар општинских (друго место исте општине) и унутар регионалних (друга општина истог региона) слабије изражена. Као и у претходном попису, дистрибуција досељених Рома према регионима указује на постојање зависности између миграционих кретања и степена привредне развијености подручја на које се досељава, али да то није било одлучујуће, потврђују и правци пресељавања знатног броја Рома (Табела 7.15).

Табела 7.15. Правци досељавања Рома у Србији, 2022. године

	Укупно	Са подручја Републике Србије					Из иностранства			
		свега	из другог насеља исте општине	из друге општине у истој области	из друге области	не-познато	свега	из бивших република СФРЈ	из других земаља	не-познато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	52181	41384	8461	8451	23565	907	10797	1859	8929	9
Београдски регион	10022	8184	1060	1722	5301	101	1838	421	1415	2
Регион Војводине	17025	13558	2845	3110	7421	182	3467	651	2813	3
Регион Шумадије и Западне Србије	6812	5543	1606	898	2918	121	1269	157	1110	2
Регион Јужне и Источне Србије	18322	14099	2950	2721	7925	503	4223	630	3591	2
Регион Косова и Метохије

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Уопштено гледано, просторна покретљивост најчешће је везана са социјалном и економском покретљивошћу, али се код Рома интензивнија мобилност, посебно жена, пре може објаснити традиционалним него социоекономским разлозима. Део одговора се налази у чињеници да Ромкиње ради удаје најчешће одлазе из места сталног становања, док је корелација између учешћа жена у локалним миграцијама и степену њихове социопрофесионалне еманципације негативна. Као и у време претходног пописа, економски мотиви су били најснажнији покретач миграција Рома у Србији. У пресељавању су више учествовали необразовани од образованих, односно неактивни од активних, а правци кретања Рома упућују на то да је миграција у већој мери била одређена некономским факторима, тј. субјективним мотивима, а од 90-их година прошлог века и друштвено-политичким збивањима (Радовановић & Кнежевић, 2014: 51).

Школовано становништво са завршеном средњом, вишом и високом школом је по правилу знатно покретљивије од становништва без икаквог образовања или са основном школом. Међутим, битна миграциона одлика код Рома у Србији је у супротности са укупним становништвом, пре свега због веома неповољне образовне структуре. Ипак, у односу на Попис 2011. године забележене су неке промене. У укупном броју Рома који су се селили, 2022. године готово половину чине они који су без икаквог или непотпуног основног образовања, док је исти удео десет година раније износио 60,4%. Разлика је уочљива највише код миграција Рома са завршеном основном школом чији удео у попису 2022. године износио 40%, док је десет година раније овај удео износио 29,5%. У односу на претходни Попис становништва 2011. године, порастао је и удео досељеног ромског становништва са завршеном средњом школом 2022. године – са 9 на 15%. Удели Рома са вишим и високим образовањем су остали испод 1% (табела 7.16).

Табела 7.16. Укупан број досељених Рома старих 15 и више година према школској спреми, по регионима, 2022.

	Укупно	Без школе	Непотпуна основна школа	Основна школа	Средња школа	Виша школа	Висока школа	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	45765	7913	12310	18164	6794	185	334	65
Београдски регион	8936	1409	1522	4109	1736	46	94	20
Регион Војводине	14496	2723	4549	5312	1765	45	93	9
Регион Шумадије и Западне Србије	5910	961	1457	2499	912	29	41	11
Регион Јужне и Источне Србије	16423	2820	4782	6244	2381	65	106	25
Регион Косово и Метохија

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Посматрајући правце досељавања према подручју, уочљиво је да се готово сваки пети становник ромске националности доселио из иностранства. Од укупног броја досељених Рома у Србију, 17,2% се доселило са простора бивше Југославије, а 82,8% из осталих земаља. Од укупног броја досељених Рома из иностранства у Србију око 40% се доселило у Регион Јужне и Источне Србије док се око једне трећине доселило у Регион Војводине.

У структури Рома који су се доселили у место пописа из другог места у Србији нема велике разлике у односу на резултате пописа из 2011. године. Најбројнији су они који се доселили из друге области и њихов удео је износио 57%, док су удели оних који су се селили у оквирима међуопштинских и унутаропштинских миграција равномерно расподељени. Исто као и код досељених из иностранства, највише Рома се доселило у Регион Јужне и Источне Србији и Регион Војводине.

Када говоримо о миграцијама Рома у оквиру Србије према времену досељавања највећи број, односно 38%, доселило се у своје место сталног становања током последњег међупописног периода²⁵ (од 2011. године и касније), од чега више од половине из друге области. У полној структури досељених Рома у последњих једанаест година 63% је чинило женско становништво (табела 7.17), док је код досељених Рома из иностранства присутна доминација мушког становништва.

²⁵ Највећи удео досељених Рома из иностранства у Србију у такође је евидентиран у последњем међупописном периоду и износи преко 60%.

Табела 7.17. Досељени Роми према подручју са којег су се доселили, времену досељења и полу, 2022. године.

	Досељени са подручја Републике Србије				
	свега	из исте области		из друге области	непозната општина
		из другог насеља исте општине	из друге општине		
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	41384	8461	8451	23565	907
1980. и раније	5684	1109	1331	3163	81
1981–1990	4120	689	863	2494	74
1991–2000	7877	843	1163	5770	101
2001–2010	6105	1167	1440	3331	167
2011. и касније	15586	3843	3291	8026	426
Непозната година	2012	810	363	781	58
Мушко	15480	3553	2592	9035	300
1980. и раније	2037	468	374	1172	23
1981–1990	1302	263	197	822	20
1991–2000	3136	300	294	2511	31
2001–2010	1965	422	413	1085	45
2011. и касније	6149	1701	1182	3108	158
Непозната година	891	399	132	337	23
Женско	25904	4908	5859	14530	607
1980. и раније	3647	641	957	1991	58
1981–1990	2818	426	666	1672	54
1991–2000	4741	543	869	3259	70
2001–2010	4140	745	1027	2246	122
2011. и касније	9437	2142	2109	4918	268
Непозната година	1121	411	231	444	35

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

У структури укупног броја досељених Рома из иностранства најмање их је било из држава насталих распадом СФР Југославије, прецизније 17,2%. Према резултатима Пописа 2022. године од укупно 1 859 евидентираних Рома досељених са простора бивше државе најмање их је из Словеније и Црне Горе, а највише из Северне Македоније (1 043 становника, односно 55% од укупног броја досељених Рома из бивше СФРЈ у Србију [табела 7.17]). Изузев Словеније у полној структури досељених Рома са простора бивше државе доминира женско становништво, док је истовремено удео мушког становништва у укупном броју досељених Рома у Србију из осталих земаља износио близу 60%.

На интензивирање миграција у међупописном периоду 1991–2002. године значајно су утицали велики политичко-историјски, економски и социјални преокрети изазвани познатим догађањима с краја прошлог века. Ипак, када говоримо о времену досељавања Рома из осталих земаља, уочљиво је да се највећи број доселио у последњем међупописном периоду, односно 60% Рома се доселило у Србију из осталих земаља у периоду од 2011. године и касније.

Табела 7.18. Досељени Роми из иностранства према времену досељења и полу, 2022. године

	Укупно	Досељени Роми из бивших република СФРЈ, и то из:					Из осталих земаља	Непознато
		Босне и Херцеговине	Северне Македоније	Словеније	Хрватске	Црне Горе		
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	10797	314	1043	27	284	191	8929	9
1980. и раније	627	51	331	3	38	4	200	0
1981–1990	595	40	306	7	54	10	178	0
1991–2000	1077	61	136	5	148	12	715	0
2001–2010	1665	54	116	4	12	53	1426	0
2011. и касније	6439	97	126	6	30	109	6067	4
Непозната година	394	11	28	2	2	3	343	5
Мушко	5890	122	404	20	138	85	5115	6
1980. и раније	320	24	146	1	18	2	129	0
1981–1990	260	10	114	6	24	2	104	0
1991–2000	580	22	45	3	79	4	427	0
2001–2010	965	27	43	3	4	30	858	0
2011. и касније	3548	38	46	5	12	46	3398	3
Непозната година	217	1	10	2	1	1	199	3
Женско	4907	192	639	7	146	106	3814	3
1980. и раније	307	27	185	2	20	2	71	0
1981–1990	335	30	192	1	30	8	74	0
1991–2000	497	39	91	2	69	8	288	0
2001–2010	700	27	73	1	8	23	568	0
2011. и касније	2891	59	80	1	18	63	2669	1
Непозната година	177	10	18	0	1	2	144	2

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Пописом становништва 2011. године први пут су обухваћена лица досељена из иностранства према разлогу доласка/повратка у Србију. Под повратницима су се сматрала сва лица која су се вратила из иностранства (укључујући и бивше републике СФРЈ) пошто су непрекидно годину дана и дуже боравила ван Србије, у било ком периоду пре критичног момента последњег пописа становништва. Као главни разлог повратка могла се навести само једна од понуђених могућности: посао, породични разлози, школовање, принудно пресељење, споразум о реадмисији и остало. Према резултатима Пописа 2011. године, од укупног броја Рома који су се вратили из иностранства 62,2% је изјавило да се вратило из породичних разлога, 9% се принудно преселило, 6,4% је враћено према споразуму о реадмисији, а 17,3% Рома није навело ниједан од понуђених разлога досељења, те су сврстани у категорију досељеника који су се вратили из „осталих” разлога. У повратницима – укупно (не рачунајући бивше републике СФРЈ) највећи удео чинили су повратници из Немачке (60,1%), Аустрије (18,6%), Италије (7,7%) и Шведске (4,2%), док су се преостали повратници доселили из Швајцарске, Француске, Данске, Холандије, Белгије и Румуније (Радовановић & Кнежевић, 2014: 55).

Према резултатима Пописа 2022. године од укупно 10 797 Рома који су се вратили из иностранства, 64,1% је изјавило да се вратило из породичних разлога, 17,6% је као разлог повратка навело настањење (односно према споразуму о реадмисији), принудно се преселило 8,0%, због стицања пензије 6,6%, док удео је Рома који нису навели ниједан од понуђених разлога досељења износио испод 1%. У укупном броју повратника (не рачунајући бивше републике СФРЈ) највећи удео чинили су повратници из Немачке (55,6%), Аустрије (8,5%), Италије (4,8%) и Шведске (3,5%), док су се преостали повратници доселили из Швајцарске, Француске, Белгије, Данске, Холандије, Холандије, Мађарске, Грчке, Румуније и САД (табела 7.19).

Као и према резултатима Пописа 2011. године, већина Рома повратнике се доселила из европских земаља. Такође, остаје и претпоставка да најчешће навођен породични разлог повратка не одражава стварно стање, као и да повратници у значајнијем броју нису економски емигранти већ азиланти и илегални емигранти, којима су социјална давања појединих европских земаља била пресудан мотив за емиграцију, што значи да највећи број није ни имао шансу да се економски интегрише и остане у земљи пријема, па су били приморани да се врате у Србију.

Табела 7.19. Досељени Роми из иностранства према разлогу доласка/повратка и држави из које су се вратили, 2022.

Држава досељења	Укупно	Посао	Школовање	Породични разлози	Настањење	Принудно пресељење	Стицање пензије	Непознато
Укупно	10797	265	39	6924	1897	866	717	89
Немачка	6002	72	21	3789	1060	602	416	42
Северна Македонија	1043	97	3	746	168	11	14	4
Аустрија	922	23	5	622	142	6	114	10
Италија	515	5	0	357	116	11	17	9
Шведска	380	6	4	244	59	33	24	10
Француска	362	3	1	228	64	27	37	2
Босна и Херцеговина	314	11	1	184	83	31	1	3
Хрватска	284	7	2	123	42	103	7	0
Црна Гора	191	9	1	127	50	3	1	0
Швајцарска	179	3	0	132	23	4	17	0
Белгија	160	2	0	104	23	17	13	1
Данска	126	1	0	69	14	10	32	0
Холандија	67	1	0	42	15	1	8	0
Словеније	27	1	0	18	3	4	1	0
Мађарска	26	2	1	14	4	1	3	1
Луксембург	25	0	0	18	7	0	0	0
Грчка	24	1	0	11	11	0	1	0
Румунија	20	5	0	13	0	2	0	0
САД	20	4	0	12	1	0	3	0
Остале државе	101	10	0	66	12	0	7	6
Непознато	9	2	0	5	0	0	1	1

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Методолошке потешкоће о утврђивању броја лица на раду у иностранству, као и чланова њихових породица који бораве у иностранству, постоје од 1971. године, када је започето прикупљање ових података у пописима становништва. Главни проблем представља чињеница да се подаци о овом становништву прикупљају на основу изјаве неког од чланова домаћинства у месту пописа. Иако ово методолошко решење има низ недостатака, показало се као најприхватљивије. У потрази за што ефикаснијим решењима за прикупљање ових података статистика је осмишљавала различита решења за квалитетнији обухват као што су пописивање преко конзулата у земљама рада/боравка наших грађана у иностранству, дистрибуирање наменских пописница непосредно пред почетак пописа на граничним прелазима, као и остављање пописница у месним заједницама где су настањени које би попуњавали при повратку из иностранства итд.). У случају да су читава домаћинства на раду или боравку у иностранству (као и промене става о националној припадности у односу на претходни попис чланова ромских домаћинства који су остали у земљи), практично није могуће регистровати ову појаву. Због тога се сматра да постоји подбачај у обухвату не само ромског већ и укупног становништва Србије које се налази на раду/боравку у иностранству, што је резултирало и њиховим сразмерно ниским уделом у укупној, односно ромској популацији. Међутим, значај удела овог становништва далеко је већи него што би се могло закључити само на основу бројчаног обима посматраног контингента, поготову ако се имају у виду социоекономски и други утицаји на положај и преображај овог дела становништва (Радовановић & Кнежевић, 2014: 57).

Табела 7.20. Роми у иностранству према земљама у којима живе, 2002, 2011. и 2022. године

	2002	2011	2022
Укупно	14865	9464	7038
%	100,0	100,0	100,0
Немачка	49,4	32,7	49,2
Аустрија	27,2	36,3	28,5
Шведска	5,3	7,3	7,7
Италија	4,7	6,3	3,4
Француска	1,8	4,2	3,1
Швајцарска	2,6	2,6	2,4
Данска	2,8	1,7	1,5
Остале државе и непознато	6,1	8,9	4,3

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Роми су углавном одлазили као неквалификована радна снага која је имала веће шансе за запошљавање и обезбеђивање пристојније егзистенције, али је слабљење потребе за овом врстом радне снаге, као и појачан притисак миграната из неразвијених земаља света у западноевропске земље, временом почео да смањује могућности Рома за легалан одлазак на рад у иностранство. Поред већ наведених методолошких проблема етностатистичких истраживања ромске популације, тренд опадања броја Рома на раду/боравку у иностранству у последњих двадесет година може се тумачити на више начина, почев од карактера миграционих политика страних земаља, преко утицаја образовних и социоекономских утицаја на став о емиграцији. Прихватајући чињеницу да само један извор података није довољан за објективно тумачење миграционих намера, не само Рома, већ и укупног становништва Србије, пописне резултате треба разумети само као једну од статистичких чињеница овог дела мигрантског ромског становништва.

7.4 ОСВРТ НА ОСНОВНЕ ДЕМОГРАФСКЕ СТРУКТУРЕ РОМА У СРБИЈИ

7.4.1 Полна структура Рома у Србији

Полна структура становништва зависи од удела дечака и девојчица у укупном броју живорођене деце, затим од нивоа смртности по полу и старости, као и од структуре миграната по полу и старости. Полна структура се статистички изражава процентуалним уделом мушког, односно женског становништва у укупном становништву (стопама маскулинитета и феминитета), при чему се стопа маскулинитета при живорођењу углавном креће између 1040 и 1070‰ (односно, коефицијент маскулинитета између 104 и 107). За Србију је карактеристична бројчана доминантност женског у односу на мушко становништво током читавог послератног периода, а промене у полној структури су се углавном кретале у смеру пораста удела женског становништва.

Међутим, једна од специфичности ромске популације у Србије односи се управо на полну структуру у којој још увек доминира мушко становништво, али су забележене и одређене промене.

Коефицијент маскулинитета Рома у Србији је 2002. године износио 102, док је код укупног становништва Србије износио 94,6 (табела 7.21). Дисбаланс полне структуре Рома у Србији у односу на укупно становништво, односно пораст стопе маскулинитета који је забележен у каснијим пописима становништва може се приписати још увек високим стопама фертилитета, споријем демографском старењу, али и полној селективности ромских емиграната.

Табела 7.21. Полни састав укупног становништва и Рома у Србији по полу, 2002–2022.

	Свега	Мушко		Женско		Коефицијент маскулинитета
		број	%	број	%	
Укупно становништво						
2002	7498001	3645930	48,6	3852071	51,4	94,6
2011	7186862	34 99176	48,7	3687686	51,3	94,9
2022	6647003	3231978	48,6	3415025	51,4	94,6
Роми у Србији						
2002	108193	54531	50,4	53662	49,6	101,6
2011	147604	75042	51,0	72562	49,0	104,1
2022	131936	67459	51,1	64477	48,9	104,6

Извор: Прорачун на основу података пописа становништва 2002, 2011. и 2022. године.

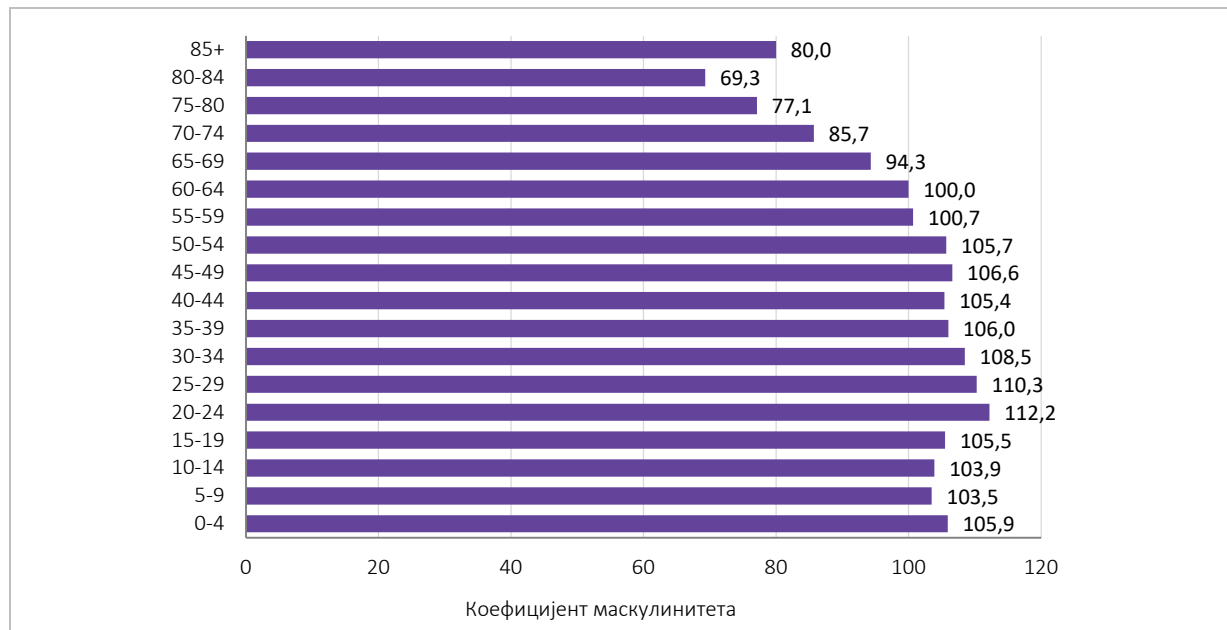
Ако се посматра полна структура Рома по регионима не уочавају се значајне разлике у висини коефицијента маскулинитета (табела 7.22). Најнижи удео мушког становништва је забележен у Региону Шумадије и Западне Србије у коме је удео мушког становништва 50,8%, односно коефицијент маскулинитета 103,3. Истовремено је највиша стопа маскулинитета забележена у Београдском региону, са стопом маскулинитета од 105,3.

Табела 7.22. Полна структура и коефицијент маскулинитета (Км) Рома у Србији по регионима, 2022.

	Укупно	Мушко		Женско		Км
		број	%	број	%	
Роми у Србији	131936	67459	51,1	64477	48,9	104,5
Београдски регион	23160	11874	51,3	11286	48,7	105,3
Регион Војводине	40938	20966	51,2	19972	48,8	104,9
Регион Шумадије и Западне Србије	17167	8721	50,8	8446	49,2	103,3
Регион Јужне и Источне Србије	50671	25898	51,1	24773	48,9	104,6
Регион Косово и Метохија

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Јасније сагледавање узрока промена полне структуре Рома у Србији подразумева и осврт на полну структуру према старости (графикон 7.3). Према резултатима Пописа становништва 2022. године, основна одлика полне структуре становништва Рома у Србији посматране по старости је виши удео мушкараца, како код младог становништва, тако и код средовечног становништва до 60 година старости. Виши удели женског становништва су присутни код свих петогодишњих група старијег становништва, а посебно у групама старих између 75 и 84 године, што уједно значи да полна структура Рома према старости такође показује општу правилност опадања удела мушкараца код старијих група становништва.

Графикон 7.3. Коефицијент маскулинитета Рома у Србији по петогодишњим старосним групама 2022. године.

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

7.4.2 Старосна структура Рома у Србији

Старосна структура становништва представља једну од најважнијих демографских структура, а њена анализа је основа за сва друга демографска истраживања. Старосна структура становништва директно зависи од наталитета, морталитета и миграција, а повезаност између поменутих демографских појава и старосне структуре је непосредна и у корелативној зависности. Ако, на пример, опада стопа наталитета становништва, значи да ће у опадању бити и удели младог становништва, а у даљој перспективи стопе наталитета биће на нижем нивоу због тога што ће у репродуктивно доба улазити старосне кохорте које проистичу из периода ниског наталитета. Са друге стране, дејство миграција на промену састава становништва по старости може бити непосредно (у случају неједнаке старосне структуре миграната и аутохтоног становништва) и посредно (услед деловања на непосредне факторе формирања старосне структуре, односно на наталитет и морталитет). Становништво према старосној структури се може налазити у различитим фазама, а поједини типови старосне структуре карактеристични су за извесне фазе у демографском развоју. У том погледу у демографији се помињу три типа: прогресивни, стационарни и регресивни. Код прогресивног типа обично су наталитет и морталитет на високом нивоу, а старосна структура је изразито млада. За стационарни тип је карактеристично да су стопе наталитета и морталитета изједначене што утиче на стварање специфичне старосне структуре која се не одликује високим уделима младог становништва.

Код регресивног типа становништва стопе фертилитета опадају и формира се старосна структура која се одликује малом базом, односно опадањем удела деце и омладине у односу на старије генерације. Наведени „чисти“ типови у погледу старосне структуре углавном не постоје код конкретних популација, али је значајно присуство интермедијарних стања, што указује на потребу проучавања дугорочних промена старосне структуре становништва.

Иако су Роми међу најмлађим етничким групама у Србији, од почетка 21. века су приметне одређене промене у смислу процеса демографског старења. До 1981. године, и поред наглашеног младог састава, промене у старосној структури Рома ишле су супротним смером од југословенског. Медијална старост Рома у Југославији се, у периоду 1953–1981. године, смањила са 18,9 на 17,2 године, а однос старих и младих (индекс старости) се смањио са 0,097 на 0,076, док се удео становништва средње старости повећавао (Петровић, 1992: 120).

Супротно наведеним тенденцијама, код Рома у Србији се од 2002. године јасније показују промене које указују лагани улазак у процес демографског старења што се може закључити на основу смањења удела младог становништва по свим петогодишњим групама Рома. Смањење удела је 2002. године било присутно и код младог средовечног становништва све до контингента 25–29 година. Последица овога је било повећање удела становништва средње старости (старијег од 30 година) и контингента старог становништва (Кнежевић, 2010: 71).

Двадесет година касније приметно је опадање удела младог и младо средовечног ромског становништва у свим петогодишњим групама по старости у интервалу 0–39 година, а овај тренд је био присутан и у периоду 2002–2011. године у распону од 0–29 година, са изузетком старосне групе 5–9 година (табела 7.23; графикон 7.4).

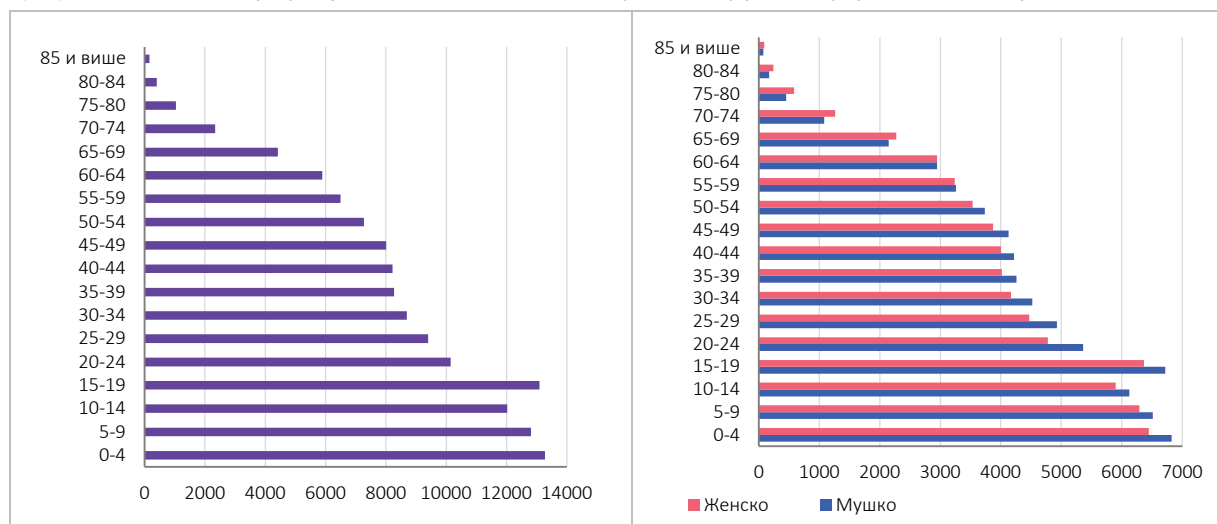
Табела 7.23. Роми у Србији по петогодишњим старосним групама, 2002–2022. године.

	Број			%		
	2002*	2011	2022	2002*	2011	2022
Укупно	108193	147604	131936	100,0	100,0	100,0
0–4	12287	15889	13271	11,4	10,8	10,1
5–9	11545	17360	12803	10,7	11,8	9,7
10–14	10573	14229	12023	9,8	9,6	9,1
15–19	10099	13745	13087	9,3	9,3	9,9
20–24	9724	12090	10141	9,0	8,2	7,7
25–29	8720	11070	9398	8,1	7,5	7,1
30–34	7489	10741	8691	6,9	7,3	6,6
35–39	7092	9827	8274	6,6	6,7	6,3
40–44	7090	8983	8222	6,6	6,1	6,2
45–49	6383	8250	8003	5,9	5,6	6,1
50–54	4731	8071	7272	4,4	5,5	5,5
55–59	3128	6861	6494	2,9	4,6	4,9
60–64	2842	4636	5891	2,6	3,1	4,5
65 и више година	4537	5852	8366	4,2	4,0	6,3

*Разлику од укупно чини "непознато".

Извор: пописи становништва 2002, 2011. и 2022. године.

Уз све наведене препреке објективног тумачења података пописне статистике о Ромима у Србији, чини се да на примеру анализе старосне структуре оне могу имати нешто мањи утицај због тога што осцилације укупног броја Рома не морају нужно да ремете старосну и полну структуру. Ако претпоставимо да недовољан обухват или етничко прикривање Рома из било ког разлога не искључују валидност добијених резултата у контексту теорије узорка, онда на основу приказаних података у последњих двадесет година можемо слободније претпоставити да су Роми у Србији ипак кренули ка процесу демографског старења, без обзира на то што још увек имају изузетно повољну старосну структуру у односу на остале етничке заједнице и укупно становништво Србије.

Графикон 7.4. Роми у Србији по петогодишњим старосним групама, укупно и по полу 2022. године

Међутим, поређењем показатеља демографске старости Рома, Срба и укупног становништва Србије према великим старосним групама 2022. године јасно указује на знатно кашњење процеса демографског старења Рома у односу на остало становништво. Удео младих Рома до 14 година је двоструко виши у односу на исти удео код Срба и укупног становништва (табела 7.24), а значајне разлике у старосној структури Рома са једне, и Срба и укупног становништва Србије са друге стране, видљиве су и у контингенту 15–29 година. До одређеног уједначавања долази у контингенту 30–49 година, да би у даљим старосним групама опет настала разлика, али у корист опадања удела старијег средовечног и старијег ромског становништва у односу на укупно становништво. Вредност индекса старења Рома од 0,2 је једна од најнижих у Србији и у теоријском смислу још увек не показује да су Роми у фази демографског старења.

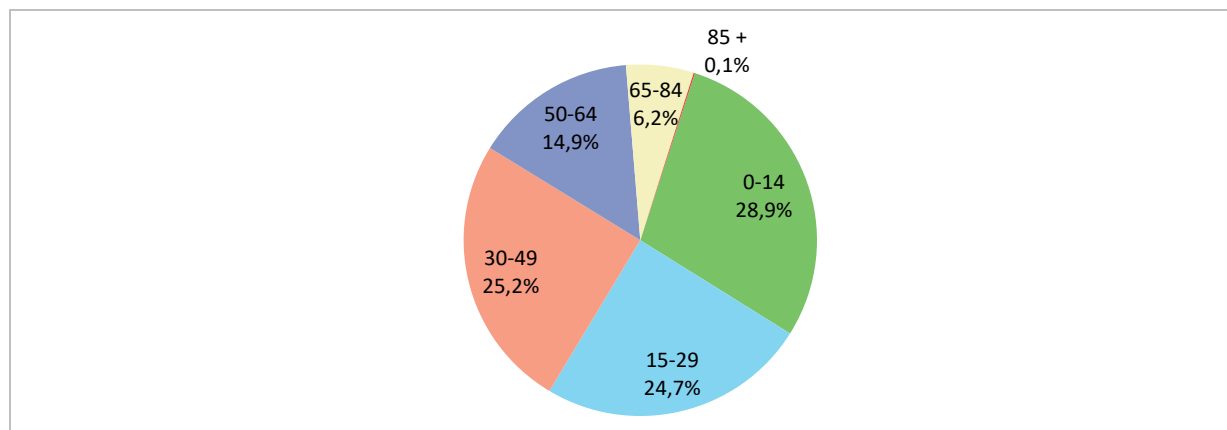
Када говоримо о просечној старости Рома у Србији, уз Египћане, Ашкалије и Албанце, она спада међу најниже, и то са разликом од око 14 година у односу на укупно становништво Србије, односно око 15 година у односу на Србе. Међутим, важно је поменути да је просечна старост Рома према подацима Пописа 2002. године износила 27,5 година, а да су подаци последњег спроведеног пописа 2022. године показали пораст за 3,1 годину што је приближно интензитету раста просечне старости укупног становништва Србије у истом периоду.

Табела 7.24. Показатељи демографског старења укупног становништва Србије, Срба и Рома, 2022. године.

	Укупно	Просечна старост	Број становника Србије, Срба и Рома по старосним групама						Индекс старења 65+/0–14
			0–14	15–29	30–49	50–64	65–84	85+	
Укупно становништво	6647003	43,8	955452	1047543	1801260	1373893	1351204	117651	1,5
Срби	5360239	44,6	737093	824520	1434688	1114776	1147820	101342	1,7
Роми	131936	30,6	38097	32626	33190	19657	8204	162	0,2
Удео старосних група у укупном броју становника Србије, Срба и Рома (%)									
Укупно становништво	100		14,4	15,8	27,1	20,7	20,3	1,8	
Срби	100	/	13,8	15,4	26,8	20,8	21,4	1,9	/
Роми	100		28,9	24,7	25,2	14,9	6,2	0,1	

Извор: Прорачун на основу података Пописа становништва 2022. године.

Графикон 7.5. Роми у Србији по великим старосним групама 2022. године

Повећање удела средње старог ромског становништва наводи на закључак да се процес старења ове етничке заједнице одвија под директним утицајем опадања наталитета. У истом периоду је евидентиран пад стопа наталитета и код укупног становништва Београда, али је опao и удео становништва средње старости, што указује да на процес старења, поред ниског наталитета, утиче и селективност миграната према старости.

Анализом старосне структуре Рома у Србији по регионима можемо установити одређене разлике у уделу појединих старосних група у односу на њихов удео на нивоу Србије (табела 7.25).

Табела 7.25. Роми у Србији и по регионима према старосним групама, просечној старости и индексу старења, 2022. године.

	Укупно	0–14	15–29	30–49	50–64	65–84	85 +	Просечна старост	Индекс старења
Роми у Србији	131936	38097	32626	33190	19657	8204	162	30,6	0,2
Београдски регион	23160	6892	5830	5870	3171	1356	41	29,9	0,2
Регион Војводине	40938	12743	10254	10178	5764	1965	34	29,7	0,2
Регион Шумадије и Западне Србије	17167	4783	4208	4228	2661	1261	26	31,4	0,3
Регион Јужне и Источне Србије	50671	13679	12334	12914	8061	3622	61	31,8	0,3
Регион Косово и Метохија
Удео старосних група у укупном броју Рома (%)									
Роми у Србији	100	28,9	24,7	25,2	14,9	6,2	0,1		
Београдски регион	100	29,8	25,2	25,3	13,7	5,9	0,2		
Регион Војводине	100	31,1	25,0	24,9	14,1	4,8	0,1		
Регион Шумадије и Западне Србије	100	27,9	24,5	24,6	15,5	7,3	0,2		
Регион Јужне и Источне Србије	100	27,0	24,3	25,5	15,9	7,1	0,1		
Регион Косово и Метохија		

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Према резултатима Пописа 2022. године најнижи удели младог ромског становништва (старости 0–14 година) забележени су у Региону Јужне и Источне Србије (27,0%) и Региону Шумадије и Западне Србије (27,9%), док је највиши удео истог контингента забележен у Београдском региону (31,1%). Са друге стране највиши удели становништва старијег од 65 година забележени су такође у Регионима Шумадије и Западне Србије (7,3%) и Јужне и Источне Србије (7,1%), док је најнижи удео старијег становништва забележен у Региону Војводине.

Просечна старост Рома је најнижа у Региону Војводине, а највиша у Региону Јужне и Источне Србије у коме су Роми, према вредности индекса старења, најближи уласку у фазу демографске старости.

У демографским истраживањима се често разматрају карактеристике различитих контингената становништва који су одређени према једном или више обележја. Знатан број контингената одређен је на основу обележја старости и пола, за која су везане одређене људске активности, остваривање неких права, извршење појединих обавеза и слично. Приказ значајнијих старосно-полних **функционалних контингената** такође може дати представу о интензитету демографског развитка Рома у Србији и његовом утицају на разне аспекте њиховог живота, рада и положаја у друштву. У том смислу подаци Пописа 2022. године о старости и полу нуде издвајање контингената као што су предшколски, школообавезни, пунолетни, радни, женски фертилни, оптимални женски репродуктивни и контингент старог становништва (табела 7.26).

У предшколски контингент су укључена сва деца која не подлежу обавезном основном образовању. Овај контингент је посебно значајан у проучавању Рома у Србији јер поред демографске, има и социјалну димензију. Границе *школообавезног контингента* су одређене старашћу коју је законодавац одредио за полазак у основну школу и дужином обавезног школовања. Проучавање овог контингента је од посебне важности за Роме, имајући у виду тек благе промене њиховог односа према школовању, приступ и обухват школским установама, као и њихов укупан социоекономски положај.

Контингент пунолетних обухвата сва лица која су навршила 18 година живота, а као и у већини земаља поклапа се са бирачким контингентом (скупом лица са правом гласа) и као такав има битну улогу у остваривању законских и политичких права која су код ромске заједнице најчешће проблематизована на различите начине. *Радни контингент* чини становништво радног узраста и представља демографски оквир понуде радне снаге. Остварене промене у економској активности по старости условиле су да преко 90% активног становништва буде у радном узрасту, што указује на све мање радно ангажовање лица старијих од 65 година, као и на занемарљиво учешће млађих од 15 година у укупној радној снази. Међутим, ова општа правила, која важе на нивоу готово свих европских земаља, не би се могла применити када су у питању Роми у Србији.

Старосне границе *женског фертилног контингента* су за потребе статистичких истраживања у већини земаља одређене у интервалу 15–49 година, чија бројност, заједно са нивоом фертилитета по старости, директно одређује обим рађања становништва. Међутим, како неравномерна дистрибуција рађања по старости представља основну карактеристику свих модела фертилитета, од важности је и одређивање контингента жена у оптималном репродуктивном добу (20–34 године) који је физиолошки најпогоднији за рађање, и у коме се обави највећи број рађања – посебно у нисконаталитетним подручјима. Када су у питању Роми у Србији, проучавање фертилног контингента је од вишеструког значаја који произилази из карактеристичног репродуктивног понашања. Још од времена редовних статистичких истраживања становништва према националној припадности уочено је да се фертилни контингент Ромкиња у Србији непрекидно повећавао. Када се узму у обзир масовно учешће Ромкиња у репродукцији, ниски удели оних које нису рађале, висок ниво ванбрачног фертилитета и рано ступање у брак, онда је разумљива потреба праћења кретања фертилног контингента Рома у Србији.

Проучавање *контингента старијег становништва* има вишеструки значај јер га чине становници који заслужују посебно поштовање друштва, али и који имају специфичне потребе, пре свега здравствено-социјалне природе. Научно посматрање овог контингента је од посебне важности за демографска проучавања ромског становништва јер је, између осталог, удео старог становништва један од параметара демографског старења.

Табела 7.26. Важнији функционални контингенти Рома у Србији и укупног становништва, 2002–2022 године

	Број	Удео (%)
Предшколски (0–6)	18416	14,0
Школообавезни (7–14)	19681	14,9
Пунолетни (18+)	85964	65,2
Радни (15–65)	86525	65,6
Женски фертилни (15–49)	31675	49,1
Оптимални фертилни (20–34)	13415	20,8
Старо становништво (65+)	8366	6,3

Извор: Прорачун на основу података Пописа становништва 2022 године

7.4.3 Брачна структура Рома у Србији

Брачна структура се испитује код становништва старости 15 и више година и често се наводи као једна од основних демографских структура због утицаја на фертилитет и ниво репродукције. Међутим, брачну структуру можемо сврстати и у друштвене структуре с обзиром на јаку узајамну везу демографских и друштвених процеса у њеном формирању. „С тим у вези у конкретним демографским и друштвеним условима испољавају се и различити типови брачне структуре становништва карактеристични за одређене историјске периоде” (Радивојевић, 1999: 136). Они су најчешће одређени на основу два показатеља: старост при склапању брака и распрострањеност целибата (неступања у брак). Србија је, према већини истраживача, сврстана у источно-европски подтип (Петровић, 1995: 145) који се сматра прелазним типом између традиционалног и модерног. Његове карактеристике су нижа старост становништва при ступању у брак и већа распрострањеност брака него у развијеним земљама.

У складу са наведеним можемо закључити да је брачна структура одређене популације условљена културолошким, економским, политичким и другим факторима који могу утицати на процес демографског развитка посматраног становништва. Једна од специфичности ромског становништва у Србији односи се и на разумевање значаја институције брака због чега је етнокултуролошки, статистички и демографски интересантна заједница за проучавање брачности.

Проучавање брачности ромске популације је отежано из најмање два разлога. Први је социопсихолошке природе и обухвата проблематику схватања брака, развода и потомства, а други је везан за квалитет података званичне статистике о брачној структури Рома²⁶.

Према подацима Пописа становништва из 2022. године, брачна структура Рома у Београду се у одређеној мери разликује од брачне структуре укупног становништва Србије и Срба. Основна разлика проистиче из знатно виших удела нежењених и неударних Рома и Ромкиња, при чему се највећа разлика уочава код неударних Ромкиња чији је удео скоро дупло виши у односу на укупно становништво и Србе (табела 40; графикон 10).

Табела 7.27. Брачна структура укупног становништва Србије, Срба и Рома старости 15 и више година година према полу, 2022. године

	Број			Структура у процентима		
	укупно становништво	Срби	Роми	укупно становништво	Срби	Роми
Укупно*	5691551	4623146	93839	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	1765403	1375867	42733	31,0	29,8	45,6
Ожењени/удате	2904402	2400045	38856	51,0	51,9	41,4
Удовци/удовице	661418	555062	7334	11,6	12,0	7,8
Разведени/разведене	347079	288908	4788	6,1	6,2	5,1

Напомена: * Разлику од укупно чине ожењени и удате који не живе заједно као и непознато.

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

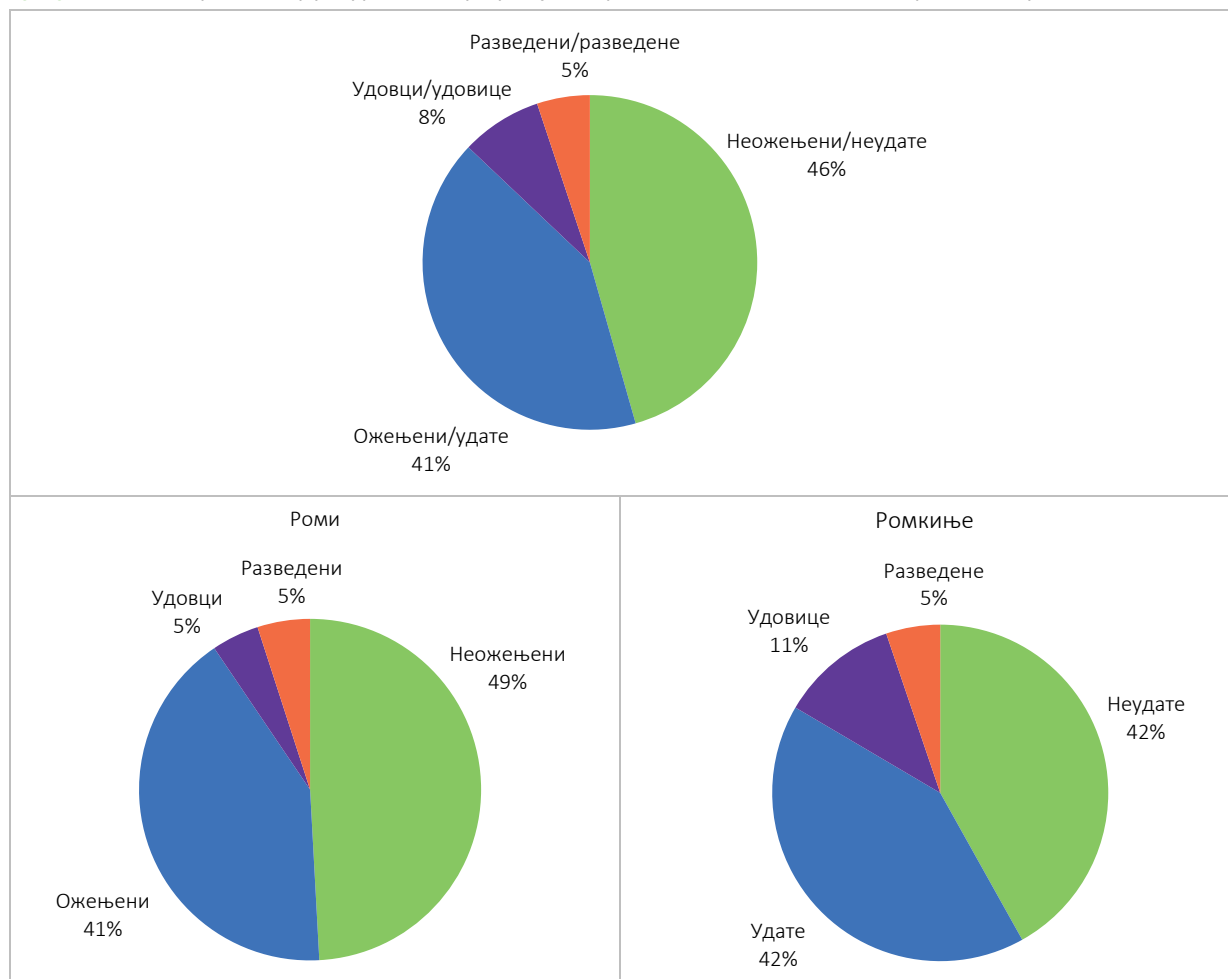
²⁶ Из етнолошке литературе је познато да се код Рома у Србији (али и код још неких етничких заједница) још од давних времена па до недавне прошлости брак склапао путем договора, односно куповином невесте. Бројна истраживања потврђују да су се трагови тог обичаја делимично сачували и до данас, мада су законски такви обичаји непризнати. У прошлости је до лабилности брачних заједница код Рома чешће долазило код чергара због њиховог начина живота, док је „код сталноседелаца брак традиционално неприкосновен, а одредбе права и дужности брачних другова се темеље на патријархалним одредбама обичајног права, као и на одредбама хришћанства и ислама” (Вукановић, 1983: 257). Из резултата теренских етнодемографских истраживања Рома у Београду дознајемо да обичај куповине невесте није више актуелан, као и да се у ближој прошлости више задржао код Рома са простора Косова и Метохије. Такође је установљена и промена у традиционално нормираном ставу о браку који код Рома у Београду више није неприкосновена институција, као и да се обичаји и права брачних другова темеље на решавању егзистенцијалних проблема док традиционални оквири полако прелазе у други план (Кнежевић, 2010: 80).

Табела 7.27. Брачна структура укупног становништва Србије, Срба и Рома старости 15 и више година година према полу, 2022. године (наставка)

	Број			Структура у процентима		
	укупно становништво	Срби	Роми	укупно становништво	Срби	Роми
Мушкарци – укупно	2739739	2221436	47997	100,0	100,0	100,0
Неожењени	1004774	786022	23564	36,7	35,4	51,4
Ожењени	1444770	1197165	19827	52,7	53,9	43,3
Удовци	135397	114242	2152	4,9	5,1	4,7
Разведени	147906	122750	2395	5,4	5,5	5,2
Жене – укупно	2951812	2401710	45842	100,0	100,0	100,0
Неудате	760629	589845	19169	25,8	24,6	41,8
Удате	1459632	1202880	19029	49,4	50,1	41,5
Удовице	526021	440820	5182	17,8	18,4	11,3
Разведене	199173	166158	2393	6,7	6,9	5,2

Напомена: * Разлику од укупно чине ожењени и удате који не живе заједно као и непознато.
Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Графикон 7.6. Брачна структура Рома у Србији старости 15 и више година, према полу 2022. године

Број Рома старости 15 и више година који нису ступали у брак, према резултатима Пописа 2022. године је износио 42 733, односно 45,6% укупног броја Рома у Србији старијих од 15 година, што је за 14,5%, односно 15,7%, више у односу на исти контингент становништва у укупном становништву Србије и код становништва српске националности.

Број Рома старости 15 и више година који су били у браку 2022. године износио је 38 856, односно 41,4% од укупног броја Рома у Србији старости 15 и више година, што је за око 10% нижи удео у односу на исти контингент становништва у укупном становништву Србије и код становништва српске националности.

Највиша одступања у брачној структури Рома у односу на укупно и српско становништво су забележена према полу, односно код знатно виших удела неударних и неожењених Ромкиња и Рома. Од осталих брачних модалитета је уочљив и нижи удео Ромкиња удовица, док се код осталих брачних модалитета не уочавају значајнија одступања у односу на исте брачне контингенте код укупног и српског становништва.

Табела 7.28. Брачна структура Рома у Србији старости 15 и више година, по регионима, 2022. године

	Укупно	Неожењени/ неудати	Ожењени/удате (живе заједно)	Ожењени/удате (не живе заједно)	Удовци/ удовице	Разведени/ разведене
Роми у Србији	93839	42733	38049	807	7334	4788
Београдски регион	16268	7936	6331	141	1082	741
Регион Војводине	28195	14216	10079	239	2001	1638
Регион Шумадије и Западне Србије	12384	5527	4738	160	1064	857
Регион Јужне и Источне Србије	36992	15054	16901	267	3187	1552
Регион Косово и Метохија
Структура у процентима (%)						
Роми у Србији	100	45,5	40,5	0,9	7,8	5,1
Београдски регион	100	48,8	38,9	0,9	6,7	4,6
Регион Војводине	100	50,4	35,7	0,8	7,1	5,8
Регион Шумадије и Западне Србије	100	44,6	38,3	1,3	8,6	6,9
Регион Јужне и Источне Србије	100	40,7	45,7	0,7	8,6	4,2
Регион Косово и Метохија

Напомена: * Разлику од укупно чини непознато.

Извор: Републички завод за статистику, 2024

Посматрано по регионима, брачна структура Рома има неколико одступања у односу на просечне вредности које су исказане на нивоу Србије. Најбитније разлике се односе на контингент неожењених/неударних Рома чији је удео виши за 5% у Региону Војводине, а нижи за 5% у Региону Јужне и Источне Србије. Последишно, у истим регионима је забележено обрнуто пропорционално одступање у контингенту ожењених/ударних. Иако у незнатном износу, највиши удео ожењених и ударних Рома који на живе заједно забележен је у Региону Шумадије и Западне Србије, а у односу на остале регионе такође су забележени и највиши удели разведених и удоваца/удовица (табела 7.28).

Регион Јужне и Источне Србије једини има нижи удео неожењених/неударних Рома од оних који су у браку, док је у свим осталим регионима највиши удео неожењених/неударних. Истовремено, у овом региону је забележен најнижи удео ромског становништва из старосног контингента 0–14 година, као и највиша вредност просечне старости Рома у односу на све остале регионе.

Удео контингента неожењених/неудатих Рома у Београдском региону је такође виши од просека за укупно ромско становништво у Србији. Према резултатима Пописа 2022. године број неожењених/неудатих Рома је износио 7 936, односно 48,8% од укупног броја Рома у Београду старости 15 и више година. Објашњење нешто вишег удела неожењених/неудатих Рома у Београду у односу на Роме у Србији можемо потражити у социоекономским разлозима, односно попуштању традиционалних оквира живота који су карактеристични за градску популацију уопште и начину стицања средстава за живот. Иако је транзиција брачности Рома у Београду још увек спора из етнокултуролошких разлога, неки од директних фактора који утичу на брачну структуру београдских Рома могли би бити слични као и код укупног становништва Београда, међу којима се издвајају касније ступање у брак, пораст диворцијалитета (иако се то не види кроз пописни податак о броју и уделу разведених)²⁷ и лагане промене става о браку и потомству.

7.4.4 Писменост и образовна структура Рома у Србији

Школовање у сваком друштву представља основни предуслов друштвене селекције, еманципације и животних избора, али за Роме у Србији је један од најкрупнијих проблема њихове животне стварности. О томе сведоче бројна истраживања научника и истраживача различитих профила који се слажу у закључку да је обухват и успех у школовању ромске деце вишеструко слабији него код остале деце. Како у прошлости, у нешто мањем обиму и данас деца из ромских породица у Србији имају извесних проблема са завршетком основне школе. Резултати Пописа 2022. године су показали да удео лица без завршене основне школе у контингенту Рома старих 15 и више година износи више од једне трећине, односно 37,9% (истовремено, удео лица без завршене основне школе у контингенту становништва Србије износио је 6,3%). Према већини показатеља образовање Рома представља зачарани круг цивилизацијских норми и економске немоћи ове етничке заједнице, из чега произилази образовна структура ромске популације као статистички показатељ њихове образовне инфериорности у односу на остало становништво Србије.

²⁷ Уколико би смо се задржали само на подацима званичне статистике, не бисмо били у могућности да потпуно размотримо карактер брачности београдских Рома. Резултати анкетних истраживања Рома у Београду (Кнежевић, 2010: 83), између осталог дали су и одговоре о брачном стању, броју бракова, временском размаку између бракова (уколико их је било више), брачном фертилитету и старости жена при ступању у први брак. Анкетирано је 100 Рома у седам неформалних насеља на територији 5 београдских општина (Чукарица, Савски венац, Нови Београд, Вождовац и Звездара) који су изјавили да су у браку. Први проблем који је требало решити је раздвајање неформалних бракова од бракова склопљених по важећим законским нормама. Па је питање формулисано по концепту затвореног типа са два понуђена одговора: брак је склопљен законски, и брак је склопљен на традиционалан начин (што значи да брак, правно гледано, није ни склопљен). На овај начин је установљено да је свега 44% од укупног броја анкетираних Рома који су изјавили да су ожењени/удате склопило брак на законски важећи, начин док је 66% окарактерисало свој брак као традиционални. У разговору се често могло чути да је разлог због кога су се Роми одлучивали да склопе законски брак, између осталих (лична документа, школовање деце итд.), и остваривање права на разне врсте материјалне и финансијске помоћи. Када су у питању Роми који су изјавили да су у „традиционалном браку“, већина је мишљења да им законски брак није ни од какве користи и да им није ни потребан. На питање како се реализује ступање у „традиционални брак“, карактеристичан одговор већине анкетираних мушкараца је гласио: „Свидела ми се па сам је довео у кућу“. Разлике у уделима законских и традиционалних бракова на основу верске припадности анкетираних Рома нису евидентирани, док је најочљивија разлика према степену интеграције становника одређених насељина, тако да је нпр., у интегрисаном насељу Маринкова бара (Вождовац) 93% анкетираних Рома у законском браку, док у насељима Обреновачки пут и Макиш (Чукарица) нико од анкетираних Рома није био у законском браку. На питање о броју остварених бракова, 74% анкетираних Рома је одговорило да је у првом браку, 18% у другом, а 8% је имало 3 и више бракова. За 40% анкетираних Рома који су имали два и више бракова, временски размак између бракова је био до 1 године. Нико од анкетираних Рома није изјавио да има ванбрачну децу. Просечна старост анкетираних Ромкиња у Београду при ступању у први брак је око 15,7 година (најмлађа је имала 11 година, а најстарија 20 година), с тим да је 73% Ромкиња ступило у брак пре навршене 18. године.

Питање о писмености у пописима²⁸ је стандардно, иако према важећој дефиницији одавно превазиђено, за проучавање демографских карактеристика Рома је веома значајно јер су их и резултати Пописа 2022. године позиционирали високо у рангу етничких заједница према учешћу неписмених, што их сврстава и даље у образовно инфериорне у односу остало становништво Србије²⁹. Подаци о писмености Рома у Србији према полној структури показују да је неписменост двоструко присутнија код женског становништва, док је код већинског становништва неписменост жена троструко већа него код мушкараца (табела 7.29).

Табела 7.29. Број и удео неписмених Рома и Срба старих 10 и више година према полу, 2022. године.

	Роми			Срби		
	укупно	неписмени		укупно	неписмени	
		број	%		број	%
Укупно	105862	9435	8,9	4874272	21302	0,4
Мушко	54123	2997	5,5	2350988	5552	0,2
Женско	51739	6438	12,4	2523284	15750	0,6

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Дистрибуција неписмених Рома према десетогодишњим старосним групама указује да је неписменост најизраженија у старосном интервалу 30–69 година, при чему $\frac{1}{5}$ од укупног броја (19,6%) неписмених Рома припада групи старосној групи 60–69 година (табела 7.30). Дистрибуција неписмености по старости и полу потврђује већ наведену чињеницу двоструко већег учешћа неписмености међу женама, при чему 75% неписмених жена припада старосној групи 30–69 година. Овај податак јасно показује важне промене у искорењивању неписмености јер је удео неписмених Ромкиња најнижи у узрасту 10–19 година, док удео неписмених у узрасту 20–29 година износи 9,3%.

²⁸ У развијеним земљама (које се не суочавају са проблемом неписмености) ово питање се и не укључује у попис становништва.

²⁹ Двадесет година раније, према резултатима Пописа 2002. године удео неписмених Рома је износио 19,6%, што их је тада поставило на прво место у рангу етничких заједница према учешћу неписмених. Иза Рома у рангу учешћа неписмених у Србији налазили су се Ашкалије са 10,5%, Власи са 10,5%, Египћани са 8,81%, Албанци са 7,7%, Турци са 5,49%, Бугари са 5,4%, док код осталих етничких заједница удео неписмених не прелази 5% (Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, 2004: 412).

Међутим, према ранијим подацима на нивоу бивше СФР Југославије удео неписмених Рома 1948. године износио је 51,5%, а 1981. године 34,8% (Прокић, 1992: 105). Ови подаци наводе на закључак да су се у области описмењавања Рома у протеклом периоду постигли одређени резултати. Међутим, ако узмемо у обзир да је 8,9% Рома неписмено 2022. године, према одавно застарелом критеријуму писмености, онда се и овакав податак сматра забрињавајућим за текуће стандарде. Виши удео неписмених Рома у Србији у односу на Роме у Београду може се објаснити већим уделом друштвено еманципованих Рома у Београду, њиховом лакшем приступу школама и нешто већем утицају друштвене кампање о потреби школовања (пре свега кроз активизам ромских организација, а у новије време и новоформираних државних институција које се баве правима и заштитом мањинских права).

Табела 7.30. Број и удео неписмених Рома старих 10 и више година према полу и десетогодишњим старосним групама, 2022. године.

	Укупно	10–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–79	80+
Укупно	9435	587	1019	1646	1675	1723	1846	759	180
Мушко	2997	296	421	625	557	464	438	157	39
Женско	6438	291	598	1021	1118	1259	1408	602	141
Процентуални удео (%)									
Укупно	100	6,2	10,8	17,4	17,8	18,3	19,6	8,0	1,9
Мушко	100	9,9	14,0	20,9	18,6	15,5	14,6	5,2	1,3
Женско	100	4,5	9,3	15,9	17,4	19,6	21,9	9,4	2,2

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Просторна дистрибуција неписменог становништва ромске националности у Србији показује изразиту поларизацију у Региону Јужне и Источне Србије у коме живи 40,5% неписменог ромског становништва, и Региону Војводине где је пописано 34,2% неписмених Рома (табела 7.31). Нижи удели неписмених, такође, прате просторни размештај укупног ромског становништва, односно забележени су у Региону Шумадије и Западне Србије и Београдском региону где је већа присутност друштвено еманципованих Рома који имају лакши приступ школовању, али су и под већим утицајем друштвене кампање о потреби школовања кроз активизам ромских организација и институција које се баве заштитом мањинских права.

Табела 7.31. Просторни размештај неписмених Рома у Србији старих 10 и више година по регионима и према десетогодишњим старосним групама, 2022. године.

	Укупно	10–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–79	80+
Роми у Србији	9435	587	1019	1646	1675	1723	1846	759	180
Београдски регион	1270	112	148	244	223	205	210	95	33
Регион Војводине	3229	137	333	632	576	634	644	224	49
Регион Шумадије и Западне Србије	1113	110	132	162	161	189	234	105	20
Регион Јужне и Источне Србије	3823	228	406	608	715	695	758	335	78
Регион Косово и Метохија
Процентуални удео (%)									
Роми у Србији	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Београдски регион	13,5	19,1	14,5	14,8	13,3	11,9	11,4	12,5	18,3
Регион Војводине	34,2	23,3	32,7	38,4	34,4	36,8	34,9	29,5	27,2
Регион Шумадије и Западне Србије	11,8	18,7	13,0	9,8	9,6	11,0	12,7	13,8	11,1
Регион Јужне и Источне Србије	40,5	38,8	39,8	36,9	42,7	40,3	41,1	44,1	43,3
Регион Косово и Метохија

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Статистички подаци о образовању Рома у Србији за раније пописне године су веома скромни. Ипак дознајемо да је према пописним подацима из 1961. године на нивоу Југославије била реткост да неко ромско дете заврши основну (0,7%) и средњу школу (0,7%), при чему тада није пописан ниједан припадник ромске заједнице који је завршио вишу или високу школу.

Двадесет година касније, 1981, пописано је 17,2% Рома са завршеном основном школом, 4,4% са завршеном средњом школом, вишу школу је завршило 0,2%, док је удео факултетски образованих Рома у Југославији био 0,1% (Прокић, 1992).

Према подацима Пописа становништва из 2002. године број Рома у Србији старости 15 и више година који су били без школске спреме износио је 18 889, односно 25,67% од укупног број Рома старости 15 и више година. Удео становништва Србије без школске спреме у укупном броју становништва Србије старости 15 и више година је 2002. године износио 5,66%. Исте године је удео Рома са завршеном основном школом био 7 пута виши у односу 1981. години, односно износио је 29% (Кнежевић, 2010: 86).

Подаци последњег спроведеног пописа у Србији 2022. године показују двоструки пад удела Рома без школске спреме у последњих 20 година, али са израженом разликом у полној структури овог контингента. Удео Рома без школске спреме је износио 13,3% док је овај удео у укупном становништву износио 1% (табела 7.32).

Табела 7.32. Укупно становништво Србије, Срби и Роми стари 15 и више година према националној припадности, полу и школској спреми 2022. године

	Пол	Укупно	Без школске спреме	Непотпуно основно образовање	Основно образовање	Средње образовање	Више образовање	Високо образовање	Непознато
СРБИЈА	С	5691551	57667	299739	1013067	3020958	344056	933340	22724
	М	2739739	16374	93657	450544	1599987	158216	409744	11217
	Ж	2951812	41293	206082	562523	1420971	185840	523596	11507
Срби	С	4623146	32503	225900	758771	2516238	301762	786332	1640
	М	2221436	7613	66978	334621	1328351	139062	344068	743
	Ж	2401710	24890	158922	424150	1187887	162700	442264	897
Роми	С	93839	12500	23073	40341	16667	382	736	140
	М	47997	4306	10930	21275	10790	219	406	71
	Ж	45842	8194	12143	19066	5877	163	330	69
Процентуални удео									
СРБИЈА	С	100	1,0	5,3	17,8	53,1	6,0	16,4	0,4
	М	100	0,6	3,4	16,4	58,4	5,8	15,0	0,4
	Ж	100	1,4	7,0	19,1	48,1	6,3	17,7	0,4
Срби	С	100	0,7	4,9	16,4	54,4	6,5	17,0	0,0
	М	100	0,3	3,0	15,1	59,8	6,3	15,5	0,0
	Ж	100	1,0	6,6	17,7	49,5	6,8	18,4	0,0
Роми	С	100	13,3	24,6	43,0	17,8	0,4	0,8	0,1
	М	100	9,0	22,8	44,3	22,5	0,5	0,8	0,1
	Ж	100	17,9	26,5	41,6	12,8	0,4	0,7	0,2

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Представљени подаци указују да је образовна структура Рома у Србији још увек изразито неповољна, иако статистички има узлазни тренд у односу на период с краја 20. и почетка 21. века, пре свега због већег обухвата ромске деце образовањем, где је учињен највећи помак. Према резултатима Пописа 2022. године 44,3% Рома у Србији има завршено основно образовање, и у односу на резултате Пописа 2002. године скоро је дупло виши удео оних који имају завршено средње образовање. Са 0,04% Рома са факултетском дипломом из 2002. године овај удео је за двадесет година достигао 0,7%. Ипак, остаје дилема да ли је овај темпо задовољавајући с обзиром на статистичку чињеницу која указује на вишеструко повољнију образовну структуру већинског и укупног становништва Србије³⁰.

Један од основних показатеља успешности обухвата школским системом може бити и однос броја школараца основног образовања и школообавезног контингента 7–14 година, као и однос броја средњошколаца и броја лица старости 15–18 година. Према резултатима Пописа 2022. године, 90,9% деце која похађају основну школу је припадало школообавезном контингенту, док је удео средњошколаца у укупном броју Рома старих 15–18 година износио свега $\frac{1}{3}$ (табела 7.33).

Табела 7.33. Роми у Србији који похађају основну и средњу школу према полу, 2022. године

Пол	Роми (7–14)	Похађају основну школу	%	Роми (15–18)	Похађају средњу школу	%
С	19681	17895	90,9	10629	3607	33,9
М	10012	9130	91,2	5434	1883	34,7
Ж	9669	8765	90,7	5195	1724	33,2

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

На основу добијених информација стиче се утисак да, поред недовољног ангажовања друштва и државе у спречавању ширења етничких стереотипа и стихијских реакција на проблеме ромске заједнице, део одговорности за образовну инфериорност постоји и код дела Рома који и даље имају негативне предрасуде о сопственом успеху у школовању, а при томе и сматрају да је за то крив неко други. Одређени помаци у јачању свести родитеља о потреби школовања деце у данашње време су већ направљени, али статистика јасно указује да су још увек незадовољавајући, поготово у оној мери у који би обезбедили услове да њихова деца у будућности остваре боље животне услове од својих родитеља.

³⁰ У оквиру поменуте анкете спроведене током теренских истраживања Рома у Београду између Пописа 2002. и 2011. године било је постављено и питање о највишој завршеној школи. Према добијеним резултатима, 34% анкетираних Рома је завршило основну, а 16% средњу школу, док су остали имали углавном непотпуно основно образовање. Међутим, од ове уопштене статистике сигурно је вреднија слика добијена успутним запажањима и разговором, како са школообавезном децом, тако и са њиховим родитељима о односу Рома према школовању и разлозима због којих Роми брзо напуштају школе или уопште и не улазе у образовни процес.

Код највећег броја ромске деце која се већ школују, забележена је воља да заврше школу јер су веровали да ће тако доћи до бољитка у животу. Међутим, према речима деце, највећи проблем са којим су се сусрела током школовања била је економска немогућност њихових родитеља да им обезбеде неопходна средства за школовање (књиге, наставна средства, па и адекватну одећу). Томе треба додати и стамбене проблеме који не омогућавају примерене услове за школовање. Ово се посебно односило на ромску децу која су живела у неусловним насеобинама.

Већина родитеља као основни разлог неуспеха у школовању своје деце наводила је лоше животне (пре свега инфраструктурне) услове који су чинили основ за етничку дистанцу и дискриминацију. За разлику од своје деце, родитељи су били уверени да у школама постоји проблем дискриминације од стране наставника, остале деце и њихових родитеља, али не зато што су Роми, већ зато што су сиромашни. Међутим, када су родитељи били питани о разлозима сопственог неуспеха у образовању у време када је требало да се они школују, нису наводили да су били дискриминисани већ су давали одговоре као што су: нису ми дали родитељи, рано сам се удала, морао/морала сам да радим, био сам сиромашан, од школе немам никакве користи, а бележимо и одговор „где си видео да Циганин иде у школу“. Од свих анкетираних нико није навео да му је школа била тешка у смислу савладавања наставног градива (Кнежевић, 2010: 87).

7.4.5 Роми у Србији према економској активности

Роми у Србији и даље представљају једну од социјално најугроженијих етничких заједница, што потврђују и резултати Пописа 2022. године који се односе на економска обележја становништва. О стварним економским проблемима са којима се суочавају Роми можемо добити само делимичне информације из пописне статистике, док о начинима на који се њихов социоекономски и укупан друштвени положај одражава на њихов свакодневни живот не знамо довољно чак и у 21. веку. Успостављање седелачког начина живота³¹, као и интеграција одређених социоекономских стратума ромске популације у Србији узроковали су одређене помаке који се могу само са одређеном резервом испратити на основу резултата Пописа 2022. године. Подаци указују на то да су Роми готово потпуно раскрстили са традиционалним занимањима, али и да већина Рома у Србији и даље обавља послове са најнижим рангом професионалне хијерархије, послове који не доносе већу материјалну добит, углед у друштву, па ни перспективу за бржи просперитет и бољи живот. Најновија друштвено-политичка збивања с краја прошлог века изазвала су бројне социоекономске поремећаје у читавом друштву, продубљујући ромску агонију смањивањем перспективе у потрази и за најслабије плаћеним пословима.

Сазнања о дубини промена у квалитету живота Рома отежана су чињеницом да располажемо само статистичким подацима о њиховом декларисаном броју, при чему треба имати у виду и методолошке проблеме неупоредивости података због промене дефиниције економске активности у последња два пописа у односу на претходне пописе становништва. У пописима од 1953. до 2002. године појам и класификација економске активности су истоветне. Укупно становништво груписано је у три категорије: активно становништво, лица са личним приходом и издржавано становништво. Од Пописа становништва 2011. године сложеност питања која се односе на економску активност становништва превазишла је све досадашње пописе, а најзначајнија промена је у вези са класификацијом економске активности која је сведена само на две групе становништва, економски активне и економски неактивне (Кнежевић & Радовановић, 2023).

Поред тога, не постоје прецизни резултати истраживања који би указали на значај утицаја етничког прикривања Рома у пописима становништва и њиховог друштвено-економског положаја. Основно питање које је у директној вези са социоекономском стратификацијом своди се на дилему да ли су декларисани Роми они који су најугроженији, односно да ли Роми који одбијају да се поистовете са својим етничким корпусом имају повољније животне услове од етнички изјашњених сународника. Незвесност у погледу тачног броја Рома измиче једно од чвршћих упоришта за утврђивање релативних односа и знатно ограничава могућности компаративне анализе, било да је реч о поређењу Рома у различитим периодима, било о њиховом поређењу с припадницима других националности.

³¹ „Роми су у прошлости били тврдокорно везани за обављање одређених (наслеђених) занимања, чак и у срединама које су се дијаметрално разликовале по нивоу привредне развијености и разуђености поделе рада. Са архаичном технологијом и грубим израђевинама Роми нису могли да код аутохтоног живља развију трајније потребе за својим производима, због чега су били принуђени да изнова мењају своја боравашта, да у што живљем и непосреднијем додиру са домаћим становништвом остваре размену својих производа за друге, који су им били од животне важности. Време када је отпочео процес промена код Рома, односно када су почели да дају предност стационарном животу насупротив миграционом није прецизно одређено јер су се дуго ова два животна стила узајамно допуњавала у зависности од сезонских прилика. Прилике за стално настањивање преосталих 'чергара' постале су повољније после Другог светског рата. Послератне идеје о националној равноправности, аграрна реформа и већа могућност запошљавања ван пољопривреде (према којој Роми нису имали нарочите склоности), обавезно и бесплатно школовање деце итд., морали су утицати на мењање укореваних навика и понашања Рома. Развој индустрије учинио је са своје стране сувишним старе занате којима су се Роми бавили, па су се силом прилика морали прихватити других послова и услуга” (Прокић, 1992: 101–102).

Познато је да се у националним заједницама свако померање на лествици престижа изражава кроз напуштање дотадашњег начина живота и преузимање образаца понашања, вредности и статусних симбола нове социјалне групе. Код Рома ова правилност најчешће садржи етничку компоненту и манифестује се бекством од свог етничког бића, односно етничком мимикријом. Управо из тог разлога, не оспоравајући тежину друштвеног положаја Рома, могуће је да су економске промене у њиховом животу далеко разноврсније него што их илуструју статистички подаци.

Економске структуре су у директној зависности од демографских и других карактеристика становништва (старосно-полна структура, миграције, природно кретање, степен образовања, структура привреде, степен привредног развоја итд.). Када се узму у обзир сви ти фактори, могуће је на основу проматрања економске структуре или појединих њених делова уочити да ли постоје, или не, разлике које се јављају међу етничким заједницама (или територијалним целинама), односно између конкретне етничке заједнице и укупног националног нивоа развијености економских структура које, у крајњој линији, одређују и социјални положај укупног друштва, односно појединих етничких заједница у њему.

Подаци о активности Рома у Србији за период 2002–2022. године показују промене у стопи активности које су евидентирание и код укупног становништва Србије кроз опадање удела економски активних и пораст удела неактивних лица (табела 7.34).

Табела 7.34. Укупно становништво и Роми у Србији према активности, 2002, 2011. и 2022. године.

Година	Укупно		Активно становништво		Неактивно	
	број	%	број	%	број	%
Укупно становништво Србије						
2002	7498001	100	3415546	45,6	4082455	54,4
2011	7186862	100	2971220	41,3	4215642	58,7
2022	6647003	100	2804521	42,2	3842482	57,8
Роми у Србији						
2002	10193	100	35468	32,8	72725	67,2
2011	147604	100	41237	27,9	106367	72,1
2022	131936	100	36284	27,5	95652	72,5

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Подаци Пописа становништва 2002. године показују одређене разлике између економске активности ромске и укупне популације. У последњем међупописном периоду 2011–2022. године код укупног становништва Србије је забележен пораст удела економски активног становништва за 0,9%, док је истовремено овај удео благо опао код Рома за 0,4%. Са друге стране, треба узети у обзир и то да је код Рома у Србији број неактивног готово троструко већи од броја активног становништва, док је иста пропорција код укупног становништва испод 30%.

Забележени пад удела активног и пораст удела неактивног ромског становништва може се боље разумети кроз сагледавање структуре активног и неактивног становништва (табела 7.35). Према резултатима Пописа 2022. године у структури активних Рома преовладала су незапослена лица (51,5%), при чему је међу женским становништвом овај удео био приметно виши и износио је 58,1%, док је код мушкараца удео незапослених износио 48%.

У структури неактивног становништва, сагласно старосној структури Рома у Србији, снажно су преовладала деца млађа од 15 година чији је удео износио готово 40%, док је свака четврта особа припадала категорији лица која обављају неплаћене кућне послове у свом домаћинству. У овој категорији је уједно забележена и највећа разлика према полној припадности, која јасно осликава утицај традиционалног схватања породичне хијерархије кроз удео од близу 40% у укупном контингенту неактивних Ромкиња у Србији. Пензионери, некада лица са личним приходом, заступљени су са свега 7,3% у контингенту неактивних Рома што чини уједно и највећу разлику у односу на укупно становништво Србије.

Дакле, промене у економским структурама ромског у односу на укупно становништво нису се одвијале истим смером и интензитетом од почетка 21. века до данас, док повећање удела неактивног, пре свега издржаваног становништва, представља негативну компоненту економског просперитета која утиче и на одређивање социјалног положај Рома.

Табела 7.35. Роми у Србији према економској активности и полу, 2022. године.

Пол	Економски активни			Економски неактивни							
	свега	обављају занимање (запослени)	незапослени	свега	деца млађа од 15 година	ученици/студенти (15 и више година)	пензионери	лица са прихода од имовине или инвестиција	баве се производњом добара за потребе свог домаћинства	обављају неплаћене кућне послове	остало
С	36284	17587	18697	95652	38097	4823	7019	253	2277	24928	18255
М	23552	12249	11303	43907	19462	2484	3584	176	1710	4486	12005
Ж	12732	5338	7394	51745	18635	2339	3435	77	567	20442	6250
Процентуални удели (%)											
С	100	48,5	51,5	100	39,8	5,0	7,3	0,3	2,4	26,1	19,1
М	100	52,0	48,0	100	44,3	5,7	8,2	0,4	3,9	10,2	27,3
Ж	100	41,9	58,1	100	36,0	4,5	6,6	0,1	1,1	39,5	12,1

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Просторни размештај Рома у Србији према економској активности показује да је У Београду $\frac{2}{3}$ активних Рома обавља занимање (запослено), као и да запосленост активних Рома у Војводини износи преко 50%. Најнижи удео запослених Рома из контингента ромског активног становништва је у Региону Јужне и Источне Србије (табела 7.36). Посматрајући просторни размештај структуре неактивног ромског становништва у Србији, видљиво је да нема битних регионалних разлика.

Табела 7.36. Роми у Србији према економској активности, по регионима, 2022. године.

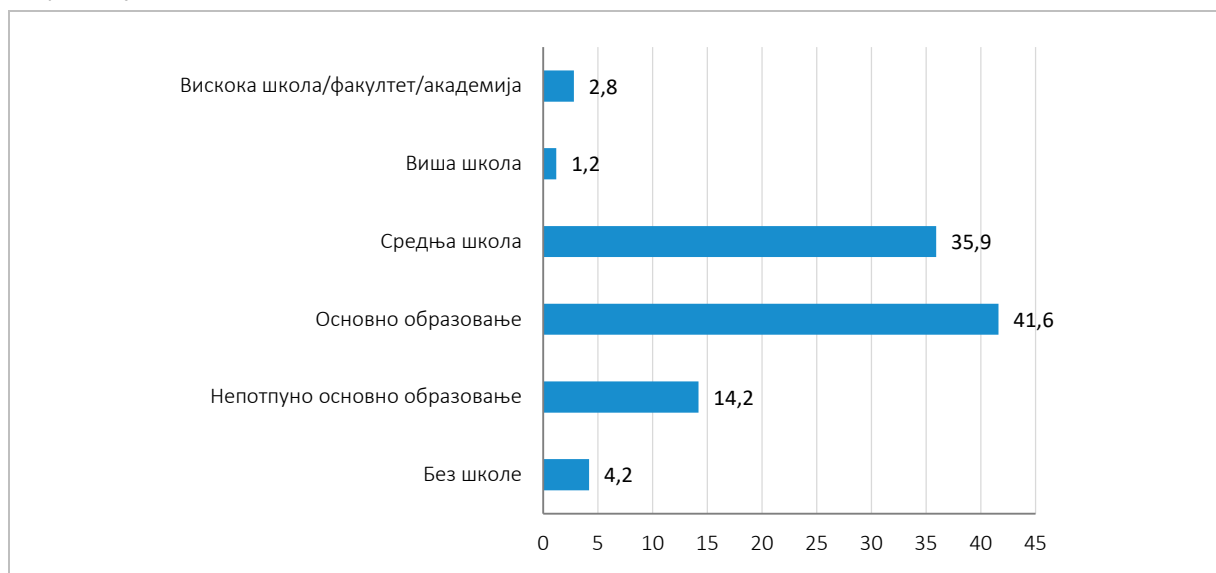
	Економски активни			Економски неактивни							
	свега	обављају занимање (запослени)	неза- послени	свега	деца млађа од 15 година	учени- ци/сту- денти (15 и више година)	пен- зионе- ри	лица са прихо- дима од имови- не или инвес- тиција	баве се производ- њом добара за потребе свог домаћинс- тва	обав- љају непла- ћене кућне посло- ве	остало
Роми у Србији	36284	17587	18697	95652	38097	4823	7019	253	2277	24928	18255
Београдски регион	6418	4286	2132	16742	6892	803	1404	53	651	3523	3416
Регион Војводине	10890	5630	5260	30048	12743	1455	1368	43	420	7907	6112
Регион Шумадије и Западне Србије	4557	2011	2546	12610	4783	647	1081	119	413	3154	2413
Регион Јужне и Источне Србије	14419	5660	8759	36252	13679	1918	3166	38	793	10344	6314
Регион Косово и Метохија
Процентуални удели (%)											
Роми у Србији	100	48,5	51,5	100	39,8	5,0	7,3	0,3	2,4	26,1	19,1
Београдски регион	100	66,8	33,2	100	41,2	4,8	8,4	0,3	3,9	21,0	20,4
Регион Војводине	100	51,7	48,3	100	42,4	4,8	4,6	0,1	1,4	26,3	20,3
Регион Шумадије и Западне Србије	100	44,1	55,9	100	37,9	5,1	8,6	0,9	3,3	25,0	19,1
Регион Јужне и Источне Србије	100	39,3	60,7	100	37,7	5,3	8,7	0,1	2,2	28,5	17,4
Регион Косово и Метохија

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Опадање удела економски активног становништва би требало да представља негативну компоненту економског потенцијала једног друштва и претпоставку успоравања економског раста. Међутим, опадање удела активних Рома није реалан показатељ промене њиховог економског положаја, највероватније из претходно наведених разлога.

Један од показатеља професионалне и социјалне структуре Рома у Србији дају и подаци о образовању активног ромског становништва. Према подацима Пописа становништва 2022. године, удео активних Рома у Србији који обављају занимање (запослени) без основне школе износио је 18,4%, односно скоро сваки пети активни који обавља занимање (графикон 7.7). У односу на ранија времена приметно је да у структури запослених Рома без школе више не доминирају они који су у потпуности без основне школе, што није био случај у време бивше Југославије³².

³² Према истраживањима и економске активности Рома у Југославији на основу података Пописа 1981. године удео активних Рома у Југославији без школске спреме износио је 24,5%, односно четвртина Ромског активног становништва није имала ни један разред основне школе. Удео активних Рома са непотпуним основним образовањем је, исте године, износио 42,5%, док је средње образовање имало свега 8,0% активних Рома (Прокић, 1992: 107).

Графикон 7.7. Активни Роми у Србији који обављају занимање (запослени) према највишој завршеној школи, 2022. године.

Удео запослених Рома са непотпуним основним образовањем износи 14,2%, средње образовање имало је свега 35,9%. Образовна структура економски активног ромског становништва је повољнија у односу на претходни период, али још увек није на нивоу који би омогућио Ромима запослење на радним местима која омогућавају друштвени и економски напредак.

Табела 7.37. Економски активни Роми стари 15 и више година према највишој завршеној школи и полу, 2022. године

Највиша завршена школа	Укупно	Економски активни-обављају занимање	Незапослени	Укупно	Економски активни-обављају занимање	Незапослени
Роми – укупно	36284	17587	18697	100	48,5	51,5
Без школе	2208	742	1466	100	33,6	66,4
Непотпуно основно образовање	7292	2504	4788	100	34,3	65,7
Основно образовање	15964	7319	8645	100	45,8	54,2
Средња школа	9974	6319	3655	100	63,4	36,6
Виша школа	259	215	44	100	83,0	17,0
Висока школа/факултет/академија	567	486	81	100	85,7	14,3
Непознато	20	2	18	100	10,0	90,0
Мушкарци – укупно	23552	12249	11303	100	52,0	48,0
Без школе	1212	495	717	100	40,8	59,2
Непотпуно основно образовање	4746	1914	2832	100	40,3	59,7
Основно образовање	10250	4996	5254	100	48,7	51,3
Средња школа	6894	4469	2425	100	64,8	35,2

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Табела 7.37. Економски активни Роми стари 15 и више година према највишој завршеној школи и полу, 2022. године (наставак)

Највиша завршена школа	Укупно	Економски активни-обављају занимање	Незапослени	Укупно	Економски активни-обављају занимање	Незапослени
Виша школа	141	116	25	100	82,3	17,7
Висока школа/факултет/академија	295	258	37	100	87,5	12,5
Непознато	14	1	13	100	7,1	92,9
Жене – укупно	12732	5338	7394	100	41,9	58,1
Без школе	996	247	749	100	24,8	75,2
Непотпуно основно образовање	2546	590	1956	100	23,2	76,8
Основно образовање	5714	2323	3391	100	40,7	59,3
Средња школа	3080	1850	1230	100	60,1	39,9
Виша школа	118	99	19	100	83,9	16,1
Висока школа/факултет/академија	272	228	44	100	83,8	16,2
Непознато	6	1	5	100	16,7	83,3

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

7.4.6 Конфесионална структура Рома у Србији

Још од давних времена Роми у Србији показују значајну флотантност у својим верским опредељењима. У 17. веку је турски путописац Е. Челебија записао да Роми „са хришћанима славе Ускрс, са муслиманима Курбан-бајрам, а са Јеврејима Шума-бајрам“. У науци је више пута истицано да Роми „немају сопствене вере“ коју су понели из своје прапостојбине, а која би се разликовала од религија других народа. Они се брзо прилагођавају и прихватају религију народа оне земље у којој живе, па се стиче утисак да је динамика промене места боравка у тесној вези са динамиком промене конфесионалне припадности. Међутим, „Роми то не чине због одрицања од припадајуће вере, већ из разлога што им њихово економско стање не омогућава стриктно извршавање одређених верских норми и ритуалних обреда. Уз то, они своју главну веру одржавају калемећи на њу извесне верске норме других конфесија, те на тај начин формирају своју посебну конфесију која чини мешавину ислама и хришћанства, а на бази паганства“ (Вукановић, 1983: 331–332). Ово је нарочито уочљиво код оних Рома који су у својој етничкој историји прошли кроз ислам и хришћанство, а такви су и Роми у Србији са изузетком Војводине.

Након неколико деценија паузе, становништво Србије се од Пописа 1991. године поново изјашњава о верској припадности, што је након Другог светског рата био случај само у Попису 1953. године. Из упутстава за спровођење Пописа 1991. године, и касније, произилази субјективни карактер питања о вероисповести што значи да се, у смислу пописне методологије, свако лице слободно изјашњава према томе којој вероисповести припада јер није био одлучујући формални или неки други критеријум (упис у верске књиге, да ли је лице крштено или није, да ли одлази у цркву итд.).

Узимајући у обзир резултате пописа, прихватљиво је становиште да се лица у великој мери изјашњавају о вероисповести према традицији, односно културним коренима, што значи да одговор дефинишу према томе којој су вери припадали њихови родитељи. Поред тога, у пописним подацима се примећује и висока усклађеност у одговорима о националности и вероисповести. Према подацима Пописа становништва из 2022. године две трећине Рома у Србији припада некој од хришћанских (православној, католичкој, протестантској и осталим вероисповестима), а сваки четврти исламској

вероисповести. Удео Рома који се нису изјаснили и оних чија је вероисповест непозната износи 8,3%, док је удео атеиста испод 1% (табела 7.38). У поређењу удела Рома који су декларисали неку од вероисповести нема већих промена у односу на податке претходног пописа, док су незнатне промене у односу на Попис 2011. евидентирани код удела конфесионално неизјашњених и Рома чија је вероисповест непозната.

Табела 7.38. Роми у Србији према вероисповести у пописима, 2011. и 2022. године

	Укупно	Хришћанска					Исламска	Остале вероисповести	Нису верници	Нису се изјаснили	Непознато
		свега	православна	католичка	протестантска	остале хришћанске					
2011	147604	92610	84089	4865	2966	690	36591	39	1094	12553	4717
2022	131936	86905	75546	4413	3971	2975	32973	56	1023	4190	6790
Процентуални удели (%)											
2011	100	62,7	57,0	3,3	2,0	0,5	24,8	0,0	0,7	8,5	3,2
2022	100	65,9	57,3	3,3	3,0	2,3	25,0	0,0	0,8	3,2	5,1

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Просторни размештаја Рома према конфесионалној припадности указује на битне регионалне разлике. Роми хришћанске вероисповести су најзаступљенији у Региону Војводине (36,3%) и Регину Јужне и Источне Србије (36,1%), док су најмање заступљени у Београдском региону где живи тек $\frac{1}{10}$ Рома хришћана у Србији. Највећа концентрација католичких (97,3%) и православних (35,1%) Рома у Србији забележена је у Региону Војводине, док је 90% Рома протестантске вероисповести сконцентрисано у Региону Јужне и Источне Србије (табела 7.39).

Према резултатима Пописа 2022. године око $\frac{3}{4}$ Рома исламске вероисповести је пописано у два региона, Београдском (38,4%) и Региону Јужне и Источне Србије (34,4%), а најнижи удео је забележен у Региону Шумадије и Западне Србије где је сконцентрисано свега 5,2% Рома исламске вероисповести.

Занимљив је и податак о броју конфесионално неизјашњених и Рома непознате вероисповести који је у последњем спроведеном попису износио 10 980 становника ромске националности, од чега је две трећине Рома из ове категорије је сконцентрисано у Региону Јужне и Источне Србије.

Табела 7.39. Просторни размештај Рома у Србији према вероисповести по регионима, 2022. године

	Хришћанска					Исламска	Остале вероисповести	Нису верници	Нису се изјаснили
	свега	православна	католичка	протестантска	остале хришћанске				
Роми у Србији	86905	75546	4413	3971	2975	32973	55	1023	10980
Београдски регион	9098	8822	16	40	220	12677	12	113	1260
Регион Војводине	31586	26546	4296	298	446	7237	16	115	1984
Регион Шумадије и Западне Србије	14881	14540	14	74	253	1730	10	16	530
Регион Јужне и Источне Србије	31340	25638	87	3559	2056	11329	17	779	7206
Регион Косово и Метохија

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Табела 7.39. Просторни размештај Рома у Србији према вероисповести по регионима, 2022. године

	Хришћанска					Исламска	Остале вероисповести	Нису верници	Нису се изјаснили
	свега	православна	католичка	протестантска	остале хришћанске				
Роми у Србији	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Београдски регион	10,5	11,7	0,4	1,0	7,4	38,4	21,8	11,0	11,5
Регион Војводине	36,3	35,1	97,3	7,5	15,0	21,9	29,1	11,2	18,1
Регион Шумадије и Западне Србије	17,1	19,2	0,3	1,9	8,5	5,2	18,2	1,6	4,8
Регион Јужне и Источне Србије	36,1	33,9	2,0	89,6	69,1	34,4	30,9	76,1	65,6
Регион Косово и Метохија

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Када говоримо о језичкој структури Рома према вероисповести, међу Ромима чији је матерњи језик ромски најзаступљенији су припадници православне, исламске и протестантске вероисповести. Код Рома православне вероисповести најзаступљенији је српски матерњи језик, док је код Рома исламске вероисповести најзаступљенији ромски матерњи језик (табела 7.40).

Табела 7.40. Роми у Србији према матерњем језику и вероисповести, 2022. године (део 1)

	Укупно	Православна	Католичка	Протестантска	Остале хришћанске	Исламска
Укупно	131936	75546	4413	3971	2975	32973
Албански	1250	10	0	0	1	1230
Босански	10	1	2	0	0	5
Бугарски	26	22	1	0	0	1
Влашки	112	103	0	0	7	0
Мађарски	559	70	414	1	6	4
Македонски	51	16	0	0	1	33
Немачки	15	7	0	0	1	7
Непознато	394	62	5	0	8	55
Нису се изјаснили	252	13	2	0	0	5
Остали језици	2241	1370	31	72	98	355
Ромски	78598	33041	2950	3671	2104	27881
Румунски	1039	465	533	6	12	3
Русински	3	3	0	0	0	0
Словачки	7	1	1	0	0	0
Српски	47371	40360	471	221	737	3394
Хрватски	8	2	3	0	0	0

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

Табела 7.40. Роми у Србији према матерњем језику и вероисповести, 2022. године (део 2)

	Источњачке вероисповести	Јудаистичка	Остале вероисповести	Агностици	Атеисти	Нису се изјаснили	Непознато
Укупно	18	4	24	9	1023	4190	6790
Албански	0	0	0	0	0	1	8
Босански	0	0	0	0	1	1	0
Бугарски	1	1	0	0	0	0	0
Влашки	0	0	0	0	0	2	0
Мађарски	0	0	0	0	9	20	35
Македон-ски	0	0	0	0	0	1	0
Немачки	0	0	0	0	0	0	0
Непознато	1	0	0	0	1	14	248
Нису се изјаснили	0	0	0	0	0	229	3
Остали језици	1	0	1	0	66	83	164
Ромски	10	1	18	2	778	2938	5204
Румунски	0	0	0	0	0	9	11
Русински	0	0	0	0	0	0	0
Словачки	0	0	0	0	0	2	3
Српски	5	2	5	7	168	888	1113
Хрватски	0	0	0	0	0	2	1

Извор: Републички завод за статистику, 2024.

8

Закључак

Етнодемографске специфичности Рома у Србији представљају актуелну и изазовну тему за проучавање, нарочито зато што су резултат деловања мноштва фактора који су предмет проучавања не само демографије, већ и других наука и научних дисциплина што овој теми даје мултидисциплинарни карактер.

Иако и даље гетоизирано и позиционирано на маргинама друштва, ромско становништво у Србији је ипак суочено са одређеним демографским и другим друштвеним променама које би требало да га воде из традиционалне у савремену фазу развика. Прве студиозније информације на научно заснованим аргументима о динамичким и структурним променама код ромског становништва представљене су тек крајем 20. и почетком 21. века, када је у одређеној мери порастао интерес за проучавањем демографских специфичности Рома у Србији. Тада је констатовано да демографски преображај није био истог интензитета код свих Рома у Србији, као и да је умногоме био и зависан од више непосредних и посредних фактора, као што су степен друштвене интеграције, професионална припадност, економски и животни услови уопште. Тридесетак година касније, на основу података Пописа становништва, домаћинства и станова 2022. године, може се закључити да је дошло до одређене нивелације демографских показатеља у укупној ромској популацији која, као и остало становништво, није у потпуности успела да се одупре општим демографским законитостима, иако још увек у знатној мери касни за укупним становништвом Србије у већини сегмената који су уткани и процес демографске транзиције.

Посебно захтевну, али и најинтересантнију сферу изучавања Рома у Србији представљају методолошка питања статистичког праћења динамике ових промена јер је у највећој мери отежано због склоности Рома да у одређеним околностима мењају став при декларисању националне припадности и на тај начин маскирају праву демографску слику. Последице етничке мимикрије Рома су нарочито видљиве у пописним резултатима из 1961. године када је број декларисаних Рома у Србији био шест пута мањи у односу на њихов број из 1953. године, односно 1971. године када је број Рома у Београду био 18 пута већи у односу на њихов број у Београду 1961. године. Статистичка варијабилност Рома у Србији од пописа до пописа још увек није нестала што су потврдили и резултати последњег спроведеног пописа становништва Србије. Ипак, ако постоји нека промена у статистичкој неухватљивости Рома током целог 20. века, она се сигурно односи на нову статистичку чињеницу о Ромима која у сва три спроведена пописа у 21. веку даје једну константу, а то је број изнад 100 000 становника који никада раније није био званично евидентиран. Водећи узрок статистичке варијабилности Рома и даље је у феномену етничког прикривања чије размере и разлоге, као и њихов утицај на стварну слику демографског развика, још увек није могуће до краја разјаснити на утемељеним чињеницама. Последице ове појаве су изузетно

видљиве при анализи популационе динамике на основу показатеља раста, али ипак се чини да је у ширем друштвеном контексту још увек најбитнија дилема да ли је етничка мимикрија код Рома стихијска појава, или је она ипак у тесној вези са степеном интеграције у друштво.

Иако и осцилације у вредностима показатеља природног кретања ромског становништва указују на чињеницу да су, такође, под утицајем етничког декларисања при регистрацији виталних догађаја, стиче се утисак да су подаци виталне статистике о Ромима у Србији ипак мало „мирнији” у односу на пописне, и као такви (мада са одређеним опрезом) могу да понуде перцепцију благих промена у репродуктивном понашању, како у периоду последње две декаде 20. века, тако и током последња два међупописна периода 2002–2022. године. Осим података виталне статистике, овај тренд потврђују и подаци Пописа 2022. године, према којима је евидентиран пад просечног броја живорођене деце у односу на последњих 20 година.

И код демографских структура Рома у Србији је дошло до одређених промена, међу којима су најзначајније промене у старосној структури, код које је евидентирано даље смањење удела младог, односно повећање удела средовечног и старијег становништва. У поређењу са развитком укупног становништва Србије, као и већинског српског становништва, можемо закључити да је демографски преображај Рома и даље у знатном временском кашњењу и благог интензитета, али је без икакве дилеме већ сигурно присутан.

Појава етничког прикривања при редовним статистичким истраживањима становништва Србије није специфична само за ромско становништво, већ је присутна код још неких флотантних етничких група. Рецимо да је статистичка варијабилност Влаха била знатно израженија, а прикривање знатно масовније него код Рома у првим послератним пописима, што потврђују и резултати кластерских анализа индекса раста становништва Србије према националној припадности. Ипак, кретање броја Влаха су у последњих неколико деценија показују знаке линеарности у званичној статистици, што је резултат сасвим друге природе у односу на Роме.

Са друге стране, уколико је етничко прикривање специфичност Рома који су колико-толико достигли одређени ниво друштвене еманципације, онда податке званичне статистике можемо посматрати са мање уздржаности, иако немамо реалну представу о степену тих промена. На ово питање нису могли да нам дају потпуни одговор ни резултати ранијих истраживања већ само наговештаје засноване на запажањима, као што је претпоставка да су етничкој мимикрији склонији Роми староседеоци у односу на придошлице, или они који још увек нису успели да изађу из традиционалних оквира живота у односу оне који су досегли до комфорнијих социјалних стратума. Ако усвојимо ову претпоставку, онда значи да статистичка и друга социјална истраживања уопште не обухватају Роме код којих су се догодиле најкрупније друштвене, тиме и демографске промене. Оно што је сигурно, односи се на општије закључке који указују на то да је етничко прикривање временски и вишефазни процес, који је под утицајем ширих друштвених и политичких збивања. Демографски аспект проучавања ромске популације представља полазну основу за остала, шира и детаљнија истраживања мултидисциплинарног карактера. У том смислу, исказани резултати у овом раду би имали највише смисла ако постигну одређени ниво употребне вредности у решавању одавно нагомиланих социоекономских, правних, политичких и бројних осталих друштвених проблема, али и уколико би покренули питање перспективе демографске одрживости Рома у Србији.

РЕЗИМЕ

Роми у Србији су етничка заједница без политичко-територијалне организације, просторно дисперзни, демографски специфични и изразито флотантни при званичној етностатистичкој евиденцији, што узрокује отежано добијање квалитетних података неопходних за праћење демографских процеса. У пописима становништва Србије се још од 19. века, најчешће посредно и са неједнаким учинком, прати и нумерички исказује број Рома. У периоду између два светска рата становништво Краљевине СХС/Југославије могло је да искаже само верску и језичку припадност, док је после Другог светског рата континуирано постављано питање о националној (у етничком смислу) припадности на основу кога је у свим каснијим пописима становништва исказан и број декларисаних Рома. Статистички подаци о Ромима најчешће показују неочекиване и демографски необјашњиве вредности па се приликом њихове интерпретације о узроцима говори углавном у сфери нагађања; од утицаја укупног политичког и економског положаја, конфесионалне припадности, па све до утицаја дискриминације и етничког прикривања као јединог инструмента за решавање неповољног егзистенцијалног и општег друштвеног положаја. Изражена статистичка варијабилност података пописне и виталне статистике о Ромима уноси оправдану сумњу у ваљаност расположивих података и често приморава истраживаче на опрез при интерпретацијама добијених резултата и додатну резервисаност при закључним разматрањима. Наведени разлози имају непосредан утицај на објективна истраживања популационе динамике и демографских структура, што њихово проучавање чини сложенијим, али и занимљивијим. То потврђују и подаци Пописа становништва, домаћинства и станова 2022. године.

Посебно захтевну сферу изучавања Рома у Србији представљају методолошка питања статистичког праћења динамике демографских промена, пре свега због склоности Рома да у одређеним околностима мењају став при декларисању националне припадности и на тај начин маскирају објективну демографску слику. Последице етничке мимикрије Рома су нарочито видљиве у првим послератним пописима када се број декларисаних Рома у Србији вишеструко повећавао или опадао. Статистичку варијабилност Рома у Србији потврђују и резултати последњег спроведеног пописа становништва Србије. Ипак, новији пописи доносе и једну нову статистичку чињеницу о Ромима. У сва три спроведена пописа у 21. веку њихов број је био изнад 100 000 становника, односно број који раније никада није био службено евидентиран. Водећи узрок статистичке варијабилности Рома и даље је у феномену етничког прикривања чије размере и разлоге, као и њихов утицај на стварну слику демографског развоја још увек није могуће до краја разјаснити на утемељеним чињеницама. Последице ове појаве су изузетно видљиве при истраживању демографских карактеристика Рома у Србији, али ипак се чини да је у ширем друштвеном контексту још увек најбитнија дилема да ли је етничка мимикрија код Рома стихијска појава, или је она ипак у тесној вези са степеном интеграције у друштво. Стиче се утисак да најчешће мењају своје етничко опредељење они Роми који су ушли у процес детрадиционализације и образовно, професионално и статусно су се уклопили у оквире шире заједнице, док се крута представа о етничкој посебности најдуже задржала међу Ромима који живе у релативно издвојеним и изолованим заједницама. Ако усвојимо ову претпоставку, онда значи да статистичка и друга социјална истраживања уопште не обухватају Роме код којих су се догодиле најкрупније друштвене, тиме и демографске промене.

Иако осцилације вредности демографских показатеља значајно отежавају доношење објективних закључака, резултати који су представљени у овом раду указују на претпоставку благих промена репродуктивних норми Рома у Србији од краја 20. века до данас. Ову тврдњу аргументују и подаци

Пописа становништва 2022. године, према којима је евидентирано опадање просечног броја живорођене деце Ромкиња у Србији. Забележене су одређене промене и код демографских структура међу којима су најзначајније смањење удела младог, односно повећање удела средовечног и старијег становништва. У поређењу са развитком укупног становништва Србије, можемо закључити да је демографски преображај Рома и даље у знатном временском кашњењу и благог интензитета, али је сигурно и присутан.

SUMMARY

The Roma population in Serbia is an ethnic community without a political-territorial organization, spatially dispersed, demographically specific and extremely floating in official ethno-statistical records, which makes it difficult to obtain quality data necessary for monitoring demographic processes. The number of Roma has been monitored and numerically expressed in Serbian censuses since the 19th century, most often indirectly and with uneven effectiveness. In the period between the two world wars, the population of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians/ Yugoslavia could only express their religious and linguistic affiliation, while after the Second World War, the question of national (in the ethnic sense) affiliation was continuously asked, on the basis of which the number of declared Roma was also expressed in all subsequent population censuses. Statistical data on Roma population most often show unexpected and demographically inexplicable values, so when interpreting them, the causes are mostly discussed in the realm of speculation; from the influence of the overall political and economic situation, confessional affiliation, to the influence of discrimination and ethnic concealment as the only instrument for resolving an unfavorable existential and general social situation. The pronounced statistical variability of census and vital statistics data on Roma casts justified doubt on the validity of the available data and often forces researchers to be cautious when interpreting the results obtained and to be additionally reserved when drawing conclusions. The reasons listed have a direct aggravating impact on the research of the population dynamics and demographic structures of Roma population, which makes their study more complex, but also more interesting. The 2022 Census on Population, Households and Dwellings confirms this.

A particularly challenging area of studying the Roma in Serbia are related to the methodological issues of statistical monitoring of the dynamics of demographic changes, primarily due to the tendency of Roma to change their attitude when declaring their nationality under the certain circumstances, thus masking objective demographic picture. The consequences of the ethnic mimicry of the Roma population are particularly visible in the first post-war censuses, when the number of declared Roma in Serbia showed an illogical increase or decrease. The statistical variability of the Roma in Serbia is also confirmed by the results of the last population census. However, more recent censuses bring a new statistical fact about the Roma population. In all three censuses conducted in the 21st century, their number is above 100 000, i.e. a number that has never been officially recorded before. The leading cause of the statistical variability of the Roma continues to be the phenomenon of ethnic concealment, the scale and reasons for which, as well as impact on the real picture of demographic development, have not yet been fully elucidated on the basis of firm facts. The consequences of this phenomenon are extremely visible when analysing demographic characteristics of Roma population in Serbia, but it still seems that in broader social context the most important dilemma is still whether ethnic mimicry among the Roma is a spontaneous phenomenon, or it is still closely related to the degree of integration into the society.

Although the fluctuations in the values of demographic indicators significantly complicate the drawing of objective conclusions, the results presented in this paper indicate the assumption of slight changes in the reproductive norms of Roma in Serbia from the end of the 20th century to the present. This claim is also supported by data from the 2022 Census, which recorded a decrease in the average number of live births of Roma women in Serbia. One gets the impression that those Roma who have entered the general process of detraditionalization and have educationally, professionally and status-wise integrated into the wider community, most often change their ethnic affiliation, while the rigid idea of ethnic distinctiveness has been most consistently retained among members of Roma population who live in relatively separate and isolated

communities. If we adopt this assumption, then it means that statistical and other social research does not at all include those Roma who have gone through the greatest social, and thus demographic, changes.

Certain changes have also been recorded in demographic structures, among which the most significant changes are in the age structure, which recorded a further decrease in the share of the young, i.e. an increase in the share of the middle-aged and elderly population. Compared to the development of the total population of Serbia, we can conclude that the demographic transformation of the Roma is still significantly delayed and of mild intensity, but it is certainly present.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Бугарски, Р. (1995). *Увод у општу лингвистику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Видаковић, Ж. С. (1935). Предлози за решење питања изградње малих станова у Београду и рушење Јатаган мале. *Београдске општинске новине* 9, 537–549.
- Влаховић, П. (1992). „Етноантрополошке одлике Рома у Југославији”. У (Ур. Мацура, М.) *Развитак Рома у Југославији-проблеми и тенденције*, Зборник радова са научног скупа одржаног 12. и 13. јануара 1989. године LXVIII (53–59). Београд: САНУ.
- Вујовић, С. (1993). „Роми и становање”. У *Друштвене промене и положај Рома*, Зборник радова са научног скупа одржаног 10. и 11. децембра 1992. године LXX (54–66). Београд: САНУ – Институт за социјалну политику.
- Вукановић, Т. (1983). *Роми (Цигани) у Југославији*. Врање: Нова Југославија.
- Дирекција Државне статистике Краљевине СХС (1924). *Претходни резултати Пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 31. јануара 1921. године*. Сарајево: Државна штампарија, 1–254.
- Ђурић, В., Танасковић, Д., Вукмировић, Д. & Лађевић, П. (2014). *Етноконфесионални и језички мозаик Србије*. Београд: Републички завод за статистику.
- Закон о попису становништва, домаћинстава и станова 2022. године. *Службени гласник Републике Србије* бр. 9/2020 и 35/2021.
- Закон о званичној статистици. *Службени гласник Републике Србије* бр. 104/09.
- Зиројевић, О. (1981). „Роми на подручју данашње Југославије у време турске владавине”. *Гласник Етнографског музеја* 45, 225–245.
- Јакшић, В. (1863). *Државопис Србије – Statistique de la Serbie*, Књига I. Београд: Економско-статистичко одељење Министарства финансија Кнежевине Србије.
- Јакшић, В. (1869). *Државопис Србије – Statistique de la Serbie*, Књига III. Београд: Статистичко одељење Министарства финансија Кнежевине Србије.
- Јакшић, В. (1879). *Државопис Србије – Statistique de la Serbie*, Књига IX. Београд: Статистичко одељење Министарства финансија Кнежевине Србије.
- Јакшић, В. (1889). *Државопис Србије – Statistique de la Serbie*, Књига XVI. Београд: Статистичко одељење Министарства народне привреде Краљевине Србије.
- Јанковић, М. (2022). *Пописи становништва у Кнежевини Србији (1815–1882)*. Београд: Републички завод за статистику, 1–57.
- Кнежевић, А. (2013). *Историјскодемографске и етнодемографске основе развоја становништва Источне Србије*. Докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.
- Кнежевић, А. (2011). Методолошки проблеми етностатистичке евиденције и етнодемографских проучавања становништва Србије. *Демографија* 8, 129–144.

Кнежевић, А. (2010). *Роми (Цигани) у Београду – етнодемографска проучавања*. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.

Кнежевић А. (2007). „Утицај примене субјективног критеријума као званичног принципа националне идентификације у пописима становништва на испољавање ромског етничког идентитета у Србији”. *Гласник српског географског друштва* LXXXVII(1), 79–88.

Кнежевић, А. & Радовановић, С. (2023). *Статистика становништва: развојна, организациона и методолошка питања пописне статистике у Србији*. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.

Кузмановић, Б. (1992). „Стереотипије о Ромима и етничка дистанца”. У (Ур. Мацура, М.) *Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције*, Зборник радова са научног скупа одржаног 12. и 13. јануара 1989. године LXVIII (149–157). Београд: САНУ – Институт за социјалну политику.

Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе (Ур. Станковић, В. & Лађевић, П.) (2004). *Етнички мозаик Србије – према подацима пописа становништва 2002*. Београд: Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе.

Општа државна статистика – Краљевина Југославија (1937). *Дефинитивни резултати Пописа становништва од 31 марта 1931 године. Књига I - Присутно становништво, број кућа и домаћинства*. Београд: Државна штампарија, 1–139.

Општа државна статистика Краљевине Југославије (1932). *Дефинитивни резултати Пописа становништва од 31 јануара 1921 год*. Сарајево: Државна штампарија, 1–467.

Павловић, М. (2015). „Миграције становништва са територије Србије у Турску у историјској перспективи”. *Гласник Етнографског института САНУ* LXIII, 3, 581–593.

Петровић, М. (1995). *Домаћинства и породице*. У *Становништво 47* (269–284). Београд: Савезни завод за статистику и Центар за демографска истраживања Института друштвених наука.

Петровић, Р. (1992). „Демографске особености Рома у Југославији”. У (Ур. Мацура, М.) *Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције*, Зборник радова са научног скупа одржаног 12. и 13. јануара 1989. године LXVIII (115–127). Београд: САНУ.

Прокић, М. (1992). „Социјално-економске карактеристике Рома у Југославији” У (Ур. Мацура, М.) *Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције*, Зборник радова са научног скупа одржаног 12. и 13. јануара 1989. године LXVIII (97–114). Београд: САНУ.

Прокић, М., Станковић, В. & Јанковић Ј. (1993). „Попис становништва као извор података о Ромима”. У *Друштвене промене и положај Рома*, Зборник радова са научног скупа одржаног 10. и 11. децембра 1992. године LXX (186–197). Београд: САНУ – Институт за социјалну политику.

Радивојевић, Б. (1999). „Брачна структура становништва”. У *Становништво Београда према попису 1991*. Београд: Град Београд-Завод за информатику и статистику и Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања.

Радовановић, В. М. (1982). „Главне карактеристике демографског развика”. У *Социјалистичка Република Србија*, Том 1 (149–171). Београд: Књижевне новине.

Радовановић, С. (2007). „Етничка структура Краљевине Југославије у контексту националне политике југословенства”. *Демографија 4*, 129–140.

Радовановић, С. (2005). Два века пописне статистике у Србији. *Демографија 2*, 33–43.

Радовановић, С. (1995а). „Етничка структура и матерњи језик становништва”. У *Становништво* 47 (185–216). Београд: Савезни завод за статистику и Центар за демографска истраживања Института друштвених наука.

Радовановић, С. & Кнежевић, А. (2014). *Роми у Србији*. Београд: Републички завод за статистику.

Рашевић, М. (1999). „Структура жена по броју живорођене деце”. У *Становништво Београда према попису 1991*. Београд: Град Београд – Завод за информатику и статистику и Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања.

Републички завод за статистику (2024). Попис становништва домаћинстава и станова 2022. године у Републици Србији – посебне обраде података.

Републички завод за статистику (2024а). Демографска статистика 1981–2022. – посебне обраде података

Станковић, В. (1992). „Роми у светлу података југословенске статистике”. У (Ур. Мацура, М.) *Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције*, Зборник радова са научног скупа одржаног 12. и 13. јануара 1989. године LXVIII (159–179). Београд: САНУ.

Статистичко одељење Министарства народне привреде Краљевине Србије (1892). *Статистика Краљевине Србије*, Књига I. Београд: Штампарија Краљевине Србије.

Статистичко одељење Министарства народне привреде Краљевине Србије (1905). *Статистика Краљевине Србије*, Књига XXIV. Београд: Штампарија Краљевине Србије

Стипетић, В. (1975). „Становништво Ужје Србије у XIX вијеку и Први српски устанак”. *Гласник САНУ* CCXCIV – Одељење друштвених наука, књ. 19, 2019–279.

Стојанчевић, В. (1974). „Етнички односи у XIX веку”. У (Ур. Чубриловић, В.) *Историја Београда*, Књига 2 (513–525). Београд: САНУ – Одељење историјских наука.

Стојанчевић, В. (1992). „Политички и правни положај Цигана (Рома) у Србији првог и другог устанка”. У (Ур. Мацура, М.) *Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције* – Зборник радова са научног скупа одржаног 12. и 13. јануара 1989. године, књига LXVIII, (25–30). Београд: САНУ.

Устав Републике Србије. *Службени гласник РС*, бр. 98/2006 и 115/2021.

Arel, D. (2002). „Language Categories in Censuses: Backward – or Forward – Looking?” In Kertzer, I. D. & D. Arel (eds.) *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses* (92–120). New York: Cambridge University Press.

Banton, M. (1983). *Racial and Ethnic Competition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bašić, G. (2018). *Multikulturalizam i etnicitet*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Bašić, G. & Stjelja, I. (2021). „Discrimination and Roma Identity in Serbia”. *Pravni zapisi* XII(1), 234–260. doi: 10.5937/pravzap0-31983

Blum, A. (2002). „Resistance to identity categorization in France”. In Kertzer, I. D. & D. Arel (eds.) *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses* (121–147). Cambridge, Cambridge University Press,

Chopin, I., Farkas, L. & Germanie, C. (2014). *Ethnic Origin and Disability Data Collection in Europe: Measuring Inequality – Combating Discrimination*. New York: Open Society Foundations.

Ђурић, Р. (1987). *Seobe Roma (krugovi pakla i venac sreće)*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

- Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Goldscheider, C. (2002). „Ethnic categorization in censuses: comparative observations from Israel, Canada, and the United States”. In Kertzer, I. D. & D. Arel (eds.) *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses* (71–91). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hayden, R. (1993). *Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics*. Washington: The University of Pittsburgh.
- Jakšić, B. & Bašić, G. (2005). *Umetnost preživljavanja – gde i kako žive Romi u Srbiji*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Janjetović, Z. (2010). „O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca”, Društvo za srpsko-nemčku saradnju, Beograd, 1–9.
- Kertzer, D. I. & Arel, D. (eds.) (2002). Census, Identity Formation, and the Struggle for Political Power. In *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses* (1–42). New York: Cambridge University Press.
- Knežević, A. (2023). „Mogućnosti i ograničenja istraživanja etničke strukture stanovništva na osnovu popisne statistike Kneževine i Kraljevine Srbije: primer Istočne Srbije”. *Etnoantropološki problemi*, 18(2), 495–514. doi: <https://doi.org/10.21301/eap.v18i2.7>
- Knežević, A. (2022). Metodološka pitanja popisne etnostatistike u svetlu savremenih imigracionih trendova u Srbiji. *Migracijske i etničke teme* 38(2), 125–148. doi: <https://doi.org/10.11567/met.38.2.1>
- Knežević, A. (2019). Maternji jezik kao determinanta etničkog identiteta u popisima stanovništva Srbije. *Annales-Series Historia et Sociologia* 29, 2019(3): 455–472. doi: 10.19233/ASHS.2019.30
- Knežević, A. (2017). Flotantne etničke grupe u demografskim istraživanjima – Metodološki problemi, pristupi i primeri. *Annales-Series Historia et Sociologia* 27, 2017(2): 439–456. doi: 10.19233/ASHS.2017.31
- Knežević, A. & Radić, N. (2016). Kategorizacija etničkog identiteta u popisima stanovništva: između teorijskih shvatanja i statističke prakse. *Stanovništvo* 54(2), 59–81. doi: 10.2298/STNV161122010K
- Petit, V. (2013). *Counting Populations, Understanding Societies: Towards an Interpretative Demography*. Dordrecht: Springer, 1–208. doi: 10.1007/978-94-007-5046-3
- Petrović, Đ. (1976). „Društveni položaj Cigana u nekim jugoslovenskim zemljama u XV i XVI veku”. *Jugoslovenski istorijski časopis* (15) 1–2, 45–66.
- Poutignat, P. & Streiff-Fenart, J. (1995). *Theories De L` Ethnicite*. Paris: Presses universitaires de France.
- Radovanović, S. (2002). „Vlasi u popisima stanovništva Srbije”. U (Ured. Đorđević, Lj, Marušić, P. & Milić, N) *Ekološka istina* (542–545). Donji Milanovac: Zavod za zaštitu zdravlja „Timok” Zaječar.
- Radovanović, S. & Radovanović, M. (1998). „Muslimani u popisu stanovništva SR Jugoslavije 2001 – predlog za klasifikaciju nacionalnosti”. *Statističar* 22, 9–18.
- Savezni zavod za statistiku (1954). *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 – Stanovništvo po narodnosti*, Knjiga IX. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Sentić, M. & Breznik, D. (1968). „Demografske karakteristike etničkih, religioznih i rasnih grupa”. *Stanovništvo* 6(3–4), 141–183.
- Simon, P. (2012). „Collecting Ethnic Statistics in Europe: a Review. *Ethnic and Racial Studies*” 35(8): 1366–1391. doi: 10.1080/01419870.2011.607507

Simon, P., Piche, V. & A. Gagnon (2015). *Social Statistics and Ethnic Diversity. Cross-National Perspectives in Classifications and Identity Politics*. Heidelberg, New York, Dordrecht, London: SpringerLink.com.

Trnavčević, N. & Knežević, A. (2023). „The demographic approach to the quality of official ethnicity data in Serbia—a research proposal”. *Stanovništvo* 61(1), 17–33. doi: 10.2298/STNV220416004T

UNECE/Eurostat (2015). *Conference of European Statisticians. Recommendations for the 2020 Censuses of Population and Housing*. New York, Geneva: United Nations Economic Commission for Europe/Statistical Office of the European Communities.

Vishnevsky A. G. (ed) (2006). *Population of Russia 2003–2004*, Eleventh-twelfth annual demographic report. Moscow: Nauka.

Zavod za statistiku NR Srbije (1953). *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953*. Serija B-Sveska 1. Beograd: Zavod za statistiku i evidenciju Narodne Republike Srbije, 1–102.

Zirojević, O. (1976). „Cigani u Srbiji od dolaska Turaka do kraja XVI veka”. *Jugoslovenski istorijski časopis* (15)1–2, 67–78.

Мрежни извори:

RZS (2024). POPIS 2022 - excel tabele | O POPISU STANOVNIŠTVA (28.09.2024)

RZS (2024). <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-cyrl/0-popisi/> (09.10.2024)

RZS (2023). <https://www.stat.gov.rs/media/4252/oblasti1-nstj2.pdf> (14.03.2023)

Одсек за комуникацију и информисање
Тел.: 011/24-01-284
Имејл: stat@stat.gov.rs

Библиотека
Тел.: 011/24-12-922, лок. 408
Имејл: biblioteka@stat.gov.rs

Број страна: 112
Тираж: 50
Периодика излажења: повремено

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

314.117(=214.58)(497.11)"2022"(083.81)

КНЕЖЕВИЋ, Александар, 1973-

[Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године]. Роми у пописима становништва Србије : између статистике и демографске стварности / [аутор Александар Кнежевић ; израда карата Милутин Раденковић, Алекса Стевановић]. - Београд : Републички завод за статистику, 2025 (Београд : Републички завод за статистику). - 112 стр. : илустр. ; 30 cm

На насл. стр.: Србија, попис 2022. - Тираж 50. - Стр. 3: Предговор / Бранко Јосиповић. - Библиографија: стр. 108-112. - Summary.

ISBN 978-86-6161-271-8

а) Роми -- Србија -- 2022 -- Пописи

COBISS.SR-ID 163057161

Роми у пописима становништва Србије – између статистике и демографске стварности

Отварањем питања „флотантности“ ромске етничке заједнице Кнежевић указује на уврежено мишљење да је реч о етничкој групи без стабилне територијалне одређености, чији припадници се одликују динамичном мобилношћу, флексибилношћу и отвореношћу идентитета, лако прилагодљивошћу другим, најчешће, суседним етницима и слично. Међутим, природа метода је условила да се не упусти у расправу о кључним променама идентитета који су изазвали стабилну идентитетску структуру (свест о пореклу, национални понос, стандардизација језика, раскид с номадским животом, везаност за домицилну државу, отпор према дискриминацији...) и да због тога изостане аргументација о променама стилова живота и навикама који битно и трајно мењају многе, па и демографске аспекте њиховог идентитета.

Др Горан Башић, научни саветник

Ауторов темељни приступ и јасноћа у анализи чини ову студију релевантним извором за истраживаче, доносиоце одлука и све заинтересоване за питања етничких мањина и демографских политика. Истовремено има карактер пројектне студије, научне монографије и поучног (уџбеничког) штива, што одражава ауторов редак дар за мултифункционално приповедање. Студија има потенцијал да допринесе ширим европским и глобалним дискусијама о инклузији Рома, док нуди анализу специфичних изазова са којима се ова заједница суочава у Србији. Интересантно је да се многи изнети закључци могу генерализовати и применити на сличне ситуације у другим постјугословенским и европским друштвима. Резултати књиге могу бити директно примењени у дизајнирању политика које се тичу инклузије Рома, од локалних акција до националних стратегија. Ова књига није само академски ресурс, већ и важна развојна алатка која указује на то како поуздана статистика, прочитана очима друштвено-хуманистичког научника, може бити основа за општи друштвени напредак, јачање мањинских права и хармонизацију односа унутар српског друштва, унапређење европских интеграција, као и развој интердисциплинарне методологије. Њено објављивање потврђује преданост Републичког завода за статистику Србије да допринесе изградњи праведнијег и инклузивнијег друштва на основама објективних истраживања, што је и обавеза Србије у оквиру европских интеграција.

Др Милош Миленковић, редовни професор

Приложени рукопис представља једну изузетно комплексну статистичко-демографску студију, а која садржи све елементе научне монографије. Студија је донела важне сегменте и сазнања о методолошким приступима праћења, анализе и проучавања ромске популације у нашој земљи, чиме је дат велики допринос изучавању не само Рома, већ уопште етничких заједница на нашим просторима. Истовремено, анализа демографских промена Рома обогатила је досадашња познавања њихових популационих трендова и даје добру основу за детаљније изучавање појединих (специфичних) сегмената демографског развоја.

Др Даниела Арсеновић, редовни професор